

Filozofi i filozofski izvori u Kotruljevićevu spisu o umijeću trgovanja

DAVOR BALIĆ

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Lorenza Jägera 9, HR-31000 Osijek
davor.balic@kc.t-com.hr

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Primljeno/Received: 10. 12. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 27. 12. 2012.

U spisu o umijeću trgovanja, koji je dovršio 1458. godine i čiji sadržaj možemo doznati iz dosad pronađenih prijepisa koji su objavljeni u trima inačicama (Della mercatura et del mercante perfetto iz 1573.; Il libro dell'arte di mercatura iz 1990.; Libro del arte dela mercatura iz 2009.), dubrovački renesansni mislilac Benedikt Kotruljević raspravljao je i o temama koje pripadaju području filozofije, posebice etici te filozofiji prava i politike. Naime, u spisu je uputio na stajališta grčkih filozofa (Pitagora, Sokrat, Diogen, Platon, Aristotel, Teofrast), rimskih filozofa (Ciceron, Seneka) i srednjovjekovnih filozofa (Augustin, Boetije, Avicenna, Hugo iz Svetog Viktora, Averroës, Toma Akvinac, Jean Buridan). U brojnim slučajevima uputio je i na naslove njihovih djela. Primjerice na djela koja su napisali Aristotel (De anima, Ethica Nicomachea, Politica), Ciceron (De senectute, De re publica), Seneka (Epistulae morales ad Lucilium), Augustin (De doctrina Christiana, De civitate Dei), Boetije (De consolatione philosophiae), Toma Akvinac (Summa theologiae, Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi) te Jean Buridan (Quaestiones super octo libros Politicorum Aristotelis).

Stajalištima koja je preuzimao od filozofā, točnije iz filozofskih izvora, Kotruljević je u spisu nastojao osnažiti svoje pouke o onakvu trgovanju koje će počivati na etičkim načelima, kao i pouke o tome da se trgovac uvijek mora pridržavati moralnih normi. Zato je raspravljao o, primjerice, odredbama vrline i pravednosti, kao i o trgovčevoj lukavosti, postojanosti, sreći, smirenosti, darežljivosti, umjerenosti, braku i bračnim dužnostima. Zapise o trgovanju koje će se temeljiti na etičkim postavkama i zapise o vrlinama koje moraju obilježavati trgovca, uvrstio je u svaku od četiriju knjiga, što neprijeporno dokazuje filozofsku orijentaciju spisa o umijeću trgovanja. Da bi potkrijepio svoj nauk, najčešće se oslanjao na stajališta koja je pripisivao Aristotelu i Tomi Akvincu, pri čemu je najupućeniji bio u sadržaj dvaju Tominih djela: u sadržaj Sume teologije i u sadržaj Tomina tumačenja četiriju knjiga Sentencija Petra Lombardskog.

Ključne riječi: Benedikt Kotruljević, umijeće trgovanja, filozofi, Aristotel, Ciceron, Seneka, Augustin, Toma Akvinac, filozofski izvori

1. Uvod

Dubrovački renesansni mislilac Benedikt Kotruljević (lat. *Benedictus de Cotrullis / Cotrulis / Chotrullis*, tal. *Benedecto di Cotrugli / Benedetto di Cotruglio / Benedetto di Cotrulli*, oko 1416-

1469) dovršio je 1458. godine spis o umijeću trgovanja. Napisao ga je na talijanskom jeziku. Spis je do danas objavljen u trima inačicama, od kojih se svaka temeljila na različitim prijepisima Kotruljevićeva autografa. Najranija inačica je ona

koju je 1573. godine priredio creski renesansni filozof Frane Petrić (*Franciscus Patricius*, 1529-1597), objavivši je pod naslovom *Della mercatura et del mercante perfetto*.¹ Sljedeća je ona koju je 1990. godine priredio talijanski profesor povijesti ekonomije Ugo Tucci, a kojoj je naslov *Il libro dell'arte di mercatura*,² dok je treća ona koju je 2009. godine priredila Zdenka Janeković Römer i kojoj je naslov *Libro del arte dela mercatura*.³ Najpotpuniju analizu o sličnostima i razlikama između svih dosad pronađenih prijepisa Kotruljevićevih promišljanja o umijeću trgovanja, zacijelo je poduzeo akademik Žarko Muljačić (1922-2009). Iz njegovih radova možemo doznati i, primjerice, ove podatke: Petrić je izdanje iz 1573. godine temeljio »na osnovi nekog nepoznatog prijepisa, punog pogrešaka, koji mu je osobno iz Dubrovnika donio, s molbom da ga tiska, neki inače nepoznati Dubrovčanin«; ⁴ Tucci je izdanje iz 1990. godine temeljio na dvama firentinskim prijepisima, od kojih je jedan nastao 1484. godine, dok je drugi »anonimni, nepotpuni i nedatirani prijepis iz 15. st.«; ⁵ Janeković Römer je izdanje iz 2009. godine

temeljila na prijepisu koji je završen 1475. u Napulju te je »vremenski izvorniku najbliži«, zbog čega »najvjerojatnije bolje odgovara izgubljenom izvorniku nego ostale tri verzije.«⁶

Svoj spis Kotruljević je podijelio na četiri knjige. Sadržaj svake od njih izložio je na kraju posvete dubrovačkom trgovcu Franu Stjepoviću, koja je posveta istodobno predgovor: »U prvoj [knjizi] ćemo raspravljati o nastanku, vrstama i biti same trgovine, u drugoj o tome kako trgovac mora poštivati vjeru i vjerske obrede, u trećoj o običajima trgovca oko moralnih i društvenih vrli- na, a u četvrtoj i posljednjoj o trgovčevu upravljanju domom i obitelji, te o gospodarenju.«⁷

Učestalije prosudbe Kotruljevićeva spisa o umijeću trgovanja započele su tek početkom 20. stoljeća. Za njih su ponajprije bili zaslužni istraživači čiji je interes bio usmjeren na znanost o ekonomiji.⁸ Prve prosudbe o filozofskoj sastavnici

- 1 Benedetto Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. (In Vinegia: All'Elefanta, 1573). Vidi i, primjerice, izdanje iz 1989. godine, koje sadrži pretisak Petrićeva izdanja iz 1573. godine i usporedni prijevod Žarka Muljačića na hrvatskom jeziku: Benedetto Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Beno Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu*, preveo prof. dr. Žarko Muljačić (Dubrovnik: [Dubrovački trgovačko-turistički sistem], 1989).
- 2 Benedetto Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura«, u: Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura*, a cura di Ugo Tucci (Venezia: Arsenale Editrice, 1990), pp. 129-255.
- 3 [Benedetto Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Benedikt Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja«, u: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura / Knjiga o vještini trgovanja*, priredila i prevela Zdenka Janeković Römer (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009), pp. 113-334 / pp. 335-503.
- 4 Žarko Muljačić, »Frane Petris kao izdavač traktata o trgovini Dubrovčanina Bene Kotruljevića (1573)«, *Filozofska istraživanja* 15/1-2 (1995), pp. 157-168, na p. 158.
- 5 Žarko Muljačić, »Sličnosti i razlike Petrisova izdanja Kotruljevićeva traktata (Mleci, 1573, P) i najstarijeg dosad poznatog prijepisa (Napulj, 1475, R) izgubljenog autografa (1458)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 21 (1995), pp. 57-65, na p. 58.

- 6 Žarko Muljačić, »U potrazi za izvornim Kotruljevićem«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 3-17, na p. 4.
- 7 [Benedetto Cotrugli], »*Libro del arte dela mercatura* edito per Benedecto di Cotrugli ad Francisco di Stephano. Comincia lo prefatio. Feliciter.« / [Benedikt Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja* koju je Benedikt Kotrulj priredio za Frana Stjepovića. Počinje predgovor. Sretno.«, u: [Cotrugli], »*Libro del arte dela mercatura*« / [Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja*« (Janeković Römer, 2009), pp. 115-119 [ff. 1r-3v], na p. 119 [f. 3v]: »Et nelo primo [libro] tractaremo de la invencione, forma et quidita d' essa mercatura. Nel secundo delo modo del observare lo mercante circa la religione e lo culto divino. Nelo terço dele costumi delo mercante circa le virtu moralli et politiche. Nelo quarto et ultimo delo mercante e lo suo governo circa la casa e la famiglia e lo vivere iconomico.« / pp. 337-342, na p. 342.
- 8 O Kotruljevićevu doprinosu ekonomskoj znanosti vidi, primjerice, u: Mih.[ajlo] V. Vujić, »Prvo naučno delo o trgovini Dubrovčanina Benka Kotruljića«, *Glas Srpske kraljevske akademije*, br. 80 (Beograd, 1909), pp. 25-123; Rikard Radičević, »O trgovini i savršenu trgovcu«, u: Beno Kotruljević, *O trgovini i o savršenu trgovcu*, pripremili i obradili Rikard Radičević i Žarko Muljačić (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1985), pp. 53-116; Ugo Tucci, »Introduzione«, u: Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura*, a cura di Ugo Tucci (Venezia: Arsenale Editrice, 1990), pp. 1-128; Vla-

spisa objavljene su sredinom devedesetih godina 20. stoljeća. Najprije ću izdvojiti prosudbe Ljerke Schiffler. Prema njezinim spoznajama, koje su objelodanjene 1996. godine u zborniku *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća* i u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, »o filozofsko-etičkim« ili »moralno-filozofskim« implikacijama Kotruljevićeva spisa, kao i o njegovu »značenju, mjestu i doprinosu« u hrvatskoj i europskoj filozofskoj baštini, »nije dosad bilo govora u filozofskoj historiografiji (tek usputno bilježi Appendini Kotruljevića i kao velikog filozofa), niti su oni eksplicite tematizirani.«⁹ No, oni koji su upućeni u filozofsku historiografiju, posebice u podatke koji se u njoj odnose na Kotruljevića, znaju da ove tvrdnje Ljerke Schiffler nisu točne. Primjerice, o filozofskoj i etičkoj sastavnici spisa o umijeću trgovanja te njegovu doprinosu hrvatskoj i europskoj filozofskoj baštini, izvijestio je Ivica Martinović u dvama radovima koji su objavljeni u ožujku i travnju 1994. godine.¹⁰ Iz tih radova doznajemo i, primjerice, to da je Kotruljević u spisu »razvio prvi nauk o krepostima trgovca, dakle prvu etiku jedne renesansne profesije uopće« te da je »izložio kršćansku etiku obiteljskog života.«¹¹

Istovjetne tvrdnje Martinović je ponovio i u drugim radovima koje je posvetio Kotruljevićevu spisu o umijeću trgovanja.¹²

Da su u Kotruljevićevu spisu zastupljene teme iz filozofije i etike, ukazala je i Marita Brčić, koja je 2009. godine, usporedivši Kotruljevićevo i Aristotelovo poimanje pravednosti, objavila članak u kojem je obradila Kotruljevićev nauk o pravednu trgovcu. U članku je zaključila da je Kotruljević naučavao da će trgovac »svoj doprinos općem dobru i zajednici« ostvariti tek ukoliko »svojim trgovanjem ostvaruje vrlinu pravednosti.«¹³ Međutim, premda su do danas objavljeni radovi koji obrađuju filozofsku, posebice etičku sastavnicu Kotruljevićeva spisa, sljedeća tvrdnja Ljerke Schiffler iz 1996. godine može se smatrati itekako utemeljenom: spis o umijeću trgovanja »još uvijek traži svoju cjelovitu adekvatnu prosudbu i vrednovanje.«¹⁴ Pritom podsjećam da sam u svojem magistarskom radu obranjenom 2004. godine također zaključio da spis o umijeću trgovanja »i nadalje traži prosudbu koja će istaknuti njegove filozofske dosege, i što se tiče definiranja izvora, njihove kolikoće i utjecaja, i što se tiče originalnosti Kotruljevićeva promišljanja.«¹⁵

dimir Stipetić, »Doprinos B. Kotruljevića razvoju ekonomske znanosti«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 211-239.

9 Ljerka Schiffler, »Praktično-etička dimenzija 'savršena trgovca' B. Kotruljevića«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 161-169, na p. 161; Ljerka Schiffler, »Etičko-humanistička misao Benedikta Kotruljevića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22 (1996), pp. 117-142, na p. 118.

10 Ivica Martinović, »Benedikt Kotruljević (1)«, *Zbor* 4, br. 2(29), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 18 (ožujak, 1994), br. 3, p. 9; Ivica Martinović, »Benedikt Kotruljević (2)«, *Zbor* 4, br. 3(30), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 18 (travanj, 1994), br. 4, p. 9.

11 Martinović, »Benedikt Kotruljević (1)«, p. 9b; Martinović, »Benedikt Kotruljević (2)«, p. 9b i 9d.

12 Ivica Martinović, »Književni žanrovi hrvatskih filozofa od Stojkovića do Boškovića«, u: Fedora Ferluga Petronio (a cura di), *Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata / Uvod u studij hrvatskoga jezika, književnosti i kulture / Uvod v študij hrvaškega jezika, literature in kulture* (Udine: Forum, 1999), pp. 107-116, na pp. 107-108; Ivica Martinović, »Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća«, u: Pavo Barišić (ur.), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2000), pp. 69-151, na p. 73; Ivica Martinović, »Benedikt Kotruljević«, u: Neven Budak (osmislio i uredio), *Croatia: HR – Hrvatski udio u svjetskoj baštini* [sv. 1] (Zagreb: Profil international, 2007), pp. 170-175, na p. 173a; Ivica Martinović, »Benedikt Kotruljević«, u: Ivica Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2011), pp. 13-17, na p. 13.

13 Marita Brčić, »Kotruljevićev nauk o pravednu trgovcu: podudarnosti i razlike s Aristotelovim poimanjem pravednosti«, *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci* 11 (2009), pp. 135-143, na p. 142b.

14 Schiffler, »Etičko-humanistička misao Benedikta Kotruljevića«, p. 117.

15 Davor Balić, »Benedikt Kotruljević o trgovčevim vrlinama«, u: Davor Balić, *Hrvatska renesansna etika*, magi-

U nastojanju da još bolje osvijetlim Kotruljevićev doprinos hrvatskoj filozofskoj baštini, odlučio sam obraditi filozofe i filozofske izvore u njegovu spisu o umijeću trgovanja. Time ću, pa i zato što je Kotruljević studirao filozofiju, o čemu doznajemo iz njegove posvete Franu Stjepoviću,¹⁶ istražiti Kotruljevićevu upućenost u nauk pojedinih filozofa, ali i, što smatram još važnijim, ponuditi odgovore na ova pitanja: Kojim se filozofskim izvorima Kotruljević najčešće koristio pri izlaganju o trgovcu i trgovanju? Je li, i u kojoj mjeri, nauk nekog filozofa bio od presudne važnosti za izgradnju Kotruljevićevih stajališta u spisu? Je li Kotruljević o kojem filozofu zabilježio odredbe kojima bi iskazao svoje mišljenje o njegovu nauku? Može li se nakon prouka filozofskih izvora zaključiti da je Kotruljević u spisu o umijeću trgovanja favorizirao nauk nekog filozofa?

Filozofe i filozofske izvore Kotruljevićeva spisa obradit ću u trima poglavljima. Prvo od njih odnosit će se na filozofe i filozofske izvore grčkog razdoblja antičke filozofije, drugo na filozofe i filozofske izvore rimskog razdoblja antičke filozofije, dok će se treće odnositi na filozofe i filozofske izvore srednjovjekovnog razdoblja filozofije.

Kotruljevićeva promišljanja pritom ću crpsti iz posljednjeg pronađenog i izvorniku vremenski

starski rad iz filozofije (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004), pp. 3-11, na p. 11.

16 [Cotrugli], »*Libro del arte dela mercatura* edito per Benedicto di Cotrugli ad Francisco di Stephano. Comincia lo prefatio. Feliciter.« / [Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja* koju je Benedikt Kotrulj priredio za Frana Stjepovića. Počinje predgovor. Sretno.« (Janeković Römer, 2009), p. 116 [ff. 1v-2r]: »diremo del arte di mercatura quello che per cotidiano exercitio mediante l'ingegno intrinseco sapemo e sentimo possa che li fati e la fortuna permiseno che in sul piu bello del nostro philosophare io fui raputo dalo studio e rimpiantato nela mercatura vel mercantia, la quale per necesita mi convene seguire et abandonar l'amenita e la armonia dolce delo studio, alo quale ero totalmente dedito.« / p. 339: »kazivat ću o vještini trgovanja ono što sam saznao i čuo kroz svakodnevni rad, uz pomoć vlastita uma, pošto su udes i sudbina dopustili da budem otrgnut od nauka upravo kada sam se najljepše bavio filozofijom. Prebačen sam u trgovinu ili trgovanje, kojom sam se morao baviti iz nužde i napustiti ugodu i slatki sklad nauka kojem sam bio potpuno posvećen.«

najbližeg prijepisa. Dakle, oslonit ću se na prijepis koji je završen 1475. godine u Napulju, a koji je, objavivši ga 2009. godine, priredila i na hrvatski jezik prevela Zdenka Janeković Römer. Na to sam se odlučio zato jer bi taj prijepis, kao što doznajemo od Žarka Muljačića, »mogao predstavljati najvjerniji prijepis« Kotruljevićeva autografa,¹⁷ odnosno zato jer je, što također doznajemo od Muljačića, »po tekstu najbliži izgubljenom originalu.«¹⁸

2. Filozofi i filozofski izvori grčkog razdoblja antičke filozofije

Svoje razumijevanje grčkog razdoblja antičke filozofije Kotruljević je izložio već u prvom poglavlju prve knjige. Nakon što je istaknuo »da je pri stvaranju svijeta uređeno da se prirodne stvari, koje je trebalo shvatiti urođenom sposobnošću, razumiju prije svega izvana«, zaključio je da postignuto razumijevanje prirodnih stvari, a uz pomoć unutarnjeg umovanja (*intrinseca intelligentia / intrinseca speculatione*), zatim treba »proslijediti prema vanjskom djelovanju i primijeniti ono što se u umu pokazalo korisnim za ljudski rod.«¹⁹ Pre-

17 Žarko Muljačić, »Riječ prevoditelja«, u: Benedikt Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, s talijanskoga preveo Žarko Muljačić. Tekst 13. poglavlja [prve knjige] prevela Karmen Milačić (Zagreb: Binoza press, 2005), pp. XIII-XVI, na p. XIV.

18 Muljačić, »Riječ prevoditelja« (Muljačić, 2005), p. XVI.

19 [Benedetto Cotrugli], »Finito lo prefatio. Comincia lo tractato de origine et principio della mercatura.«, [libro primo], capitolo primo / [Benedikt Kotrulj], »Završava predgovor i počinje rasprava o porijeklu i početku trgovine.«, [prva knjiga], prvo poglavlje, u: [Cotrugli], »*Libro del arte dela mercatura*« / [Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja*« (Janeković Römer, 2009), pp. 120-124 [ff. 3v-6v], na p. 121 [f. 4r-v]: »Et pertanto essendo hordinato nela creatione del mondo ale cose naturali quello che per instincto di natura intendere se dovesse, prima da se quel che s'avia da fare da la banda di fuori et di poi con efecto et con opere. ... Et avuta dicta intelligentia per instincto naturale et per consideration di molte cose, fo utile prociedere ali acti exteriori, admectere di fuori quello che intrinsecamente sera inteso per utilita de la humana generatione.« / pp. 343-346, na pp. 343-344. Puno bolje razumijevanje ovih Kotruljevićevih stajališta omogućavaju prijepisi koji su objavljeni 1573. i 1990. godine: [Benedetto Cotrugli Rougeo], »Dell'origine, & principio della Mercatura.«, il primo libro, cap. I. / [Beno-

ma Kotruljevićevu mišljenju, »tim su putem pošli prvi filozofi«, koji su »marljivo istraživali naravni red i, shvativši ga, prosljedili prema vanjskom djelovanju, tako da se može reći da su oni bili prvi teoretičari – promatrači prirodnog reda.«²⁰ Njihovi su »nasljednici bili praktičari«, jer su, nastavlja dubrovački renesansni mislilac, »proveli u djelo ono što su njihovi prethodnici velikim marom i zadivljujućim umom promislili i shvatili.«²¹ Osim što je smatrao da je odnos teorije i prakse istovjetan odnosu unutarnjeg umovanja i vanjskog djelovanja, Kotruljević je bio uvjeren i u to da se

odnos teorije i prakse može iskazati ovim uzročnim slijedom: »Praksa [je] kći teorije, teorija kći prirode, a priroda je Božja kći.«²² Takvim razlikovanjem teorije od prakse i takvom uspostavom njihova uzročnog slijeda, Kotruljević je, kao što tvrdi Ljerka Schiffler, prihvatio »Aristotelovu distinkciju teorijske filozofije kao oblika znanja i praktičke filozofije, kćeri teorije koja pruža norme izbora najvećeg dobra pojedinca i polisa, sreće i dobra života.«²³

Razumijevanjem prvih filozofa kao promatrača prirodnoga reda, a njihovih nasljednika kao praktičara koji su promišljanja svojih prethodnika proveli u djelo, Kotruljević je zapravo podijelio grčko razdoblje antičke filozofije. Prvim filozofima smatrao je one koje danas običavamo nazivati predsokratovcima, dok je njihovim nasljednicima zacijelo smatrao Sokrata, Platona, Aristotela, kao i filozofe koji su slijedili njihov nauk. Kotruljevićevo shvaćanje filozofije predsokratovaca počivalo je, smatram, ponajprije na Aristotelovim tumačenjima ranog razdoblja filozofske misli. Ta tumačenja se, dakako, mogu naći u Aristotelovim djelima, primjerice u prvoj knjizi *Metafizike*, koja sadrži i sljedeću rečenicu: »Od prvih mislilaca većina je samo ona tvarne vrste smatrala počelima svih stvari.«²⁴ Inače, Aristotelova stajališta o filozofiji predsokratovaca zabilježena su i u studijama povjesničara filozofije. Jedna od njih je i, primjerice, ona koju je 1995. godine napisao Damir Barbarić uz prvi svezak hrestomatije filozofije. Prema njegovu mišljenju, Aristotel je predsokratovce odredio kao fiziologe koji se »odlučno zapućuju u smjeru ispitivanja o 'počelima i uzrocima' svega, ali ipak to 'sve' još uvijek

Kotruljević Dubrovčanin], »O porijeklu i početku trgovine«, prva knjiga, poglavlje I., u: Cotrugli Rauego, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 60-73 [ff. 4v-7v], na p. 62 i 64 [f. 5r-v]: »Et per tanto, essendo ordinato nella creation del mondo alle cose naturali, quello che per instinto di natura intender si dovesse, che s'avesse a fare dalla banda di fuori, & di poi con effetto secondo quella intrinseca intelligentia procedere nelle operationi. ... Et avuta detta intelligentia per instinto naturale, & per consideratione de molte cose, fù utile procedere à à gl'atti exteriori, ad meter di fuori quello che intrinsecamente s'era inteso, per utilità dell'humana generatione.«; [Benedetto Cotrugli], »Finito il prohemio comincia il tractato. Della origine e principio della mercatura.«, primo libro, capitolo primo, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 136-139, na p. 137: »Et pertanto, essendo ordinato nella criatione del mondo alle cose naturali quello che per instinto di natura intendere si dovessi, prima da sé quello che s'avea a ffare dala banda di fuori et di poi con effetto et con opere secondo quella intrinseca intelligentia procedere con effecto et con opera. ... Et avuta decta intelligentia per instinto naturale et per consideration di molte cose, fu utile procciedere alli acti exteriori, admittere di fuori quello che intrinsecamente s'era inteso per utilità della humana generatione.«

20 [Cotrugli], »Finito lo prefatio. Comincia lo tractato de origine et principio della mercatura.« / [Kotrulj], »Završava predgovor i počinje rasprava o porijeklu i početku trgovine.« (Janeković Römer, 2009), p. 121 [f. 4v]: »Et per questa via se proccedere da primi philosophanti li quali ben che fuseno gintili, illustrati tamen dalo lume naturale investigorno con diligentia l'ordine dela natura et intesolo si procciedetono nele opere exteriori in manera che si puo dire che quei primi predeceti fusero theorici speculatori del ordine naturale.« / p. 344.

21 Ibid., p. 121 [f. 4v]: »Et chi dopoi suciedetono fusseno li pratichi, i quali inteseno in opera quello che predecieessor loro aviano con grande industria et maravigliosa intelligentia inteso et considerato.« / p. 344.

22 Ibid., p. 121 [f. 4v]: »Et pero posamo inferire che la pratica sia figliuola dela theorica et la theorica de la natura et la natura de Dio.« / p. 344.

23 Schiffler, »Praktično-etička dimenzija 'savršena trgovca' B. Kotruljevića«, p. 167. Istovjetnu tvrdnju vidi i u: Schiffler, »Etičko-humanistička misao Benedikta Kotruljevića«, p. 134.

24 Aristotel, *Metafizika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki) Tomislav Ladan. Predgovor Ante Pažanin (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988), 983b 7-8, p. 10.

sagledavaju isključivo pod vidom osjetilnosti, tjelesnosti i 'materijalnosti'«. ²⁵

Kotruljević je u spisu imenovao samo jednog pred Sokratovca: Pitagoru. To je učinio u trećem i sedmom poglavlju prve knjige. Kada je u trećem poglavlju promišljao o svojstvima trgovca, izdvojio je mislioce koji su, kako kaže, bili »hvalevrijedni i najizvrsniji« (*laudabili et piu excelenti*). ²⁶ Osim imena hvalevrijednih i izvrsnih matematičara, pjesnika, govornika, historiografa, slikara, kipara te vojskovođa, naveo je i imena »glavnih« (*principali*) filozofa. Pritom je zaključio »da su među Greima procvali mnogi najveći filozofi, gotovo bezbrojni, među kojima su glavni bili Pitagora, Sokrat, Platon i Aristotel«. ²⁷ U sedmom, pak, poglavlju prve knjige, onom u kojem je raspravljao o prodaji na rok, Kotruljević je izjavio da je takav način prodaje »ne samo koristan, nego i nužan«, ²⁸ nakon čega nam je ipak preporučio da poslušemo »s čovjekom kojega je priroda učinila skladnim«, budući da ćemo »rijetko naći skladne i uravnotežene ljude kod kojih nutrina ne odgovara vanjštini.« ²⁹ Potom je zapisao da je o tome »pouča-

vao i objašnjavao filozof Pitagora«, što je doznao iz prve knjige djela *Noctes Atticae* antikvara Aula Gelijsa (*Aulus Gellius*, 2. stoljeće). ³⁰ Parafrazirajući Gelijsve zapise, u spisu je zabilježio sljedeću rečenicu: »Zahtijevao je [Pitagora] da svi njegovi učenici budu lijepe pojave i skladnih razmjera.« ³¹

Kao što sam istaknuo u prethodnom odlomku, jednim od »glavnih« grčkih filozofa Kotruljević je smatrao i Sokrata. No, hrvatski mislilac je Sokrata spomenuo još dva puta: u trećem poglavlju treće knjige, dakle onda kada je izlagao o trgovčevu znanju, i u šestom poglavlju četvrte knjige, dakle onda kada je pisao o ženi. U poglavlju posvećenom trgovčevu znanju ukazao je i na odnos prema učenim ljudima: »Općenito, gdje god se među pukom nađe učen čovjek, oni ga kude i preziru, ubijaju, tjeraju i progone.« ³² Da bi potkrijepio tu tvrdnju, iznio je primjer u kojem je glavni protagonist bio Sokrat. Premda su ga, veli Kotruljević, »ljudi smatrali najmudrijim na svijetu« i premda je »u Apolonovu proročistu bio proglašen najmudrijim«, puk je Sokratu bio »zavidan na njegovoj učenosti«, zbog čega ga je, »osudio i prisilio da

25 Damir Barbarić, »Grčka filozofija – naznake za lekturu i studij tekstova«, u: Damir Barbarić (priredivač sveska), *Grčka filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 1 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 17-37, na p. 31.

26 [Benedetto Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante«, [libro primo], capitolo III. / [Benedikt Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe«, [prva knjiga], treće poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 129-135 [ff. 8v-12r], na p. 131 [f. 9v] / pp. 350-354, na p. 351.

27 [Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante« / [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), p. 131 [f. 9v]: »Perro che in philosophia noi vegiamo apresso a Greci esser floriti molti grandissimi philosophi quasi infiniti, de qual i principali furno Pitagora, Socrate, Platone et Aristotile,«. / p. 351.

28 [Benedetto Cotrugli], »Delo vendere al termine«, [libro primo], capitolo VII. / [Benedikt Kotrulj], »O prodaji na rok«, [prva knjiga], sedmo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 146-155 [ff. 16v-21v], na p. 147 [f. 17v] / pp. 363-369, na p. 363.

29 [Cotrugli], »Delo vendere al termine« / [Kotrulj], »O prodaji na rok« (Janeković Römer, 2009), p. 151 [f. 19v]: »Abi adonche a fare con homo ben proporcionato da essa natura ... Et cosi sença fallo raro trovarai homini ben proporcionati et equal disposizione che non corrisponda l' intrinseco con quello di fuori.« / p. 366.

30 Ibid., p. 151 [f. 19v]: »Et questo ne amaistro et de ad intendere Pithagora philosopho, come narra Aulo Gelio in primo *Noctium Acticarum*,«. / p. 366.

31 Ibid., p. 151 [ff. 19v-20r]: »el quale [Pithagora] have l' ordine di volere che tucti li soi discipuli fussono di bella presentia et hordinata proportione.« / p. 366. Usp. *Auli Gellii Noctium Acticarum. Libri undeviginti*. (Argentinae: In aedibus Ioannis Knoblochii, 1517). Liber primus., ff. 1r-8v, caput IX. (Qui modus fuerit, quis ordo disciplinae pythagoricae, quantumque temporis imperatum, observatumque sit dicendi simul, ac tacendi.), ff. 3v-4r, na f. 3v: »Ordo atque ratio Pythagorae, ac deinceps familiae successionis eius, recipiendi, instituendique discipulos, huiusmodi fuisse traditur. Iam a principio adolescentes, qui sese ad discendum obtulerant, ἐφυσιογνωμόνει. Id verbum significat mores, naturasque hominum coniectatione quadam, de oris, & vultus ingenio, deque totius corporis filo, atque habitu sciscitari.«

32 [Benedetto Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante«, [libro terço], capitolo III. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevu znanju«, [treća knjiga], treće poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 248-254 [ff. 64r-67r], na p. 252 [f. 66r]: »Et pero comunamente dove intra lo vulgo si trova homo literato, egli e o biasimato o despregiato o morto o vero discaciato et persequitato dalo vulgo.« / pp. 440-444, na p. 442.

popije otrov«. ³³ Ove podatke Kotruljević je nedvojbeno preuzeo iz djela koje je, naslovivši ga *De vita et moribus philosophorum*, napisao doksograf Diogen iz Laerte (*Diogenes Laertius*, 3. stoljeće). Naime, nakon zapisa da je proročica Pitija izjavila da je »od svih ljudi Sokrat najmudriji«, Diogen je u djelu zabilježio i to da su Sokratu »najviše zavidjeli« zbog toga što je bio mudar. ³⁴ No, Kotruljević je Sokrata spomenuo i u šestom poglavlju četvrte knjige. Da bi ukazao na način kojim žene mogu steći razboritost, mudrost te dobro i zdravo pamćenje, izdvojio je dvije filozofkinje (*philosophesse*): Lasteniju i Aksioteju. Njih dvije su, tvrdi Kotruljević, »odijevale mušku odjeću i išle slušati Sokratovu pouku«. ³⁵ Nažalost, hrvatski mislilac pritom nije naveo izvor iz kojega je crpio podatak o tome da su spomenute filozofkinje slušale Sokratov nauk. U djelu Diogena iz Laerte, kojim se Kotruljević nesumnjivo služio kao izvorom svojih zapisa o grčkim filozofima, ³⁶ piše da

su Lastenija iz Mantineje (*Lasthenia Mantinea*) i Aksioteja iz Flijunta (*Axiothea Phlissia*) odijevale mušku odjeću i da su bile Platonove i Speusipove učenice. ³⁷

U jednom slučaju, točnije u poglavlju posvećenom trgovčevu znanju, Kotruljević je zapisao pogrešno ime filozofa na čiju se tvrdnju oslonio u svojem spisu. To je učinio kada je ukazivao na stajališta koja su grčki filozofi izrekli o razlici između učena i neuka čovjeka. Naime, tvrdnju da je razlika između učena i neuka čovjeka »koliko između ukroćenog i neukroćenog konja«, Kotruljević je pripisao Aristidu, ³⁸ pri čemu je vjerojatno mislio na sofista i govornika koji je živio u 2. stoljeću i koji je bio poznat pod imenom Publije Elije Aristid (*Publius Aelius Aristides*). No, umjesto Aristidu, tvrdnju je trebao pripisati Aristipu, koji je bio Sokratov učenik i osnivač kirenske škole. Točan podatak o autoru tvrdnje mogao je doznati od Diogena iz Laerte, iz čijeg je djela tvrdnju najvjerojatnije i preuzeo. ³⁹

Osim stajališta koje je o razlici između učena i neuka čovjeka pripisao Aristidu, Kotruljević je u poglavlju posvećenom trgovčevu znanju izdvojio i stajalište koje je o istoj problematici zastupao

33 [Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevu znanju« (Janeković Römer, 2009), p. 252 [f. 66r]: »Come da multi si legie et precipue di Socrate, lo quale sendo non solamente per delli homini giudicato sapientissimo del mundo, ma eciandio nel oraculo d' Apollo fo pronosticato el piu savio. Niente di meno, per la invidia de la sua doctrina fu constrecto dal populo et detenoli ad bereve veneno et cosi mori.« / p. 442.

34 Diogenes Laertius, *De vita et moribus philosophorum. Libri X.* (Lugduni: Apud Seb.[astian] Gryphium, 1546), liber secundus., pp. 63-119, s. v. »Socrates.«, pp. 70-82, na p. 78: »Pythiae testimonio laudatus est, quae Chaerephonti id oraculum edidit, quod in omnium ore est, nimirum hoc: Mortalium unus Socrates verè sapit. Ex quo magna in illum invidia conflata est.«. Vidi i: Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, sa starogrčkog preveo Albin Vilhar. Predgovor napisao Branko Bošnjak (Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1979), knjiga II, pp. 42-86, glava 5. – Sokrat, pp. 47-56, na p. 53.

35 [Benedetto Cotrugli], »Dela muliere«, [libro quarto], capitulo VI. / [Benedikt Kotrulj], »O ženi«, [četvrta knjiga], šesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 304-319 [ff. 84v-92r], na p. 309 [f. 87r]: »Et pero Laschina et Asiothea si vestirno in habito virile et andareno audire la doctrina di Socrate et forno philosophesse avide de sentire quello era contento in lectere.« / pp. 479-491, na p. 484.

36 Vidi, primjerice, u: [Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevu znanju« (Janeković Römer, 2009), p. 251 [f. 65v]: »scrive Diogenes Laercio <...>«. / p. 442.

37 Laertius, *De vita et moribus philosophorum. Libri X.*, liber tertius. Plato., pp. 120-157, na p. 137: »Discipuli verò fuere ... & mulieres duae, Lasthenia Mantinea, & Axiothea Phlissia, quae, ut Dicaearchus autor est, virili utebatur veste.«; Laertius, *De vita et moribus philosophorum. Libri X.*, liber quartus., pp. 158-186, s. v. »Speusippus Atheniensis.«, pp. 158-159, na p. 158: »Fertur & Platonis discipulas Lastheniam vatem, & Axiotheam Phlissiam ipsum quoque audivisse.« Vidi i: Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, knjiga III, glava 1. – Platon, pp. 87-117, na p. 101; Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, knjiga IV, pp. 118-139, glava 1. – Speusip, pp. 118-119, na p. 118.

38 [Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevu znanju« (Janeković Römer, 2009), p. 250 [f. 65r]: »Et pero Aristide [sic!] dimando quanto e diffirencia intra l' homo docto et indocto respose: 'Quanto intro lo cavallo domato et non domato'.« / p. 441.

39 Laertius, *De vita et moribus philosophorum. Libri X.*, liber secundus., pp. 63-119, s. v. »Aristippus.«, pp. 88-103, na p. 90: »Interrogatus quo differant docti ab indoctis, quo, inquit [Aristippus], domiti equi ab indomitis.« Vidi i: Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, knjiga II, pp. 42-86, glava 8. – Aristip, pp. 62-73, na p. 63.

Diogen iz Sinope. Da bi ukazao na mišljenje tog pripadnika kiničke škole, u spis je uvrstio sljedeću Diogenovu rečenicu: »Sve pripada bogovima, a oni su prijatelji mudrosti, a kako je među prijateljima sve zajedničko, sve pripada mudrima.«⁴⁰ Zabilježivši je na latinskom jeziku, tu rečenicu je u potpunosti preuzeo iz djela *De vita et moribus philosophorum* Diogena iz Laerte.⁴¹

Nakon što ga je u trećem poglavlju prve knjige svrstao među »glavne« filozofe, Kotruljević je Platona spomenuo tek još jednom: u trećem poglavlju četvrte knjige. To poglavlje sadrži brojne savjete, od kojih se jedan odnosi i na kažnjavanje ukućana. Naime, Kotruljević je smatrao da, ukoliko je to potrebno, glavar kuće smije kazniti svoje ukućane, ali isključivo »zbog pouke, a ne zbog srdžbe.«⁴² Opravdanost kažnjavanja zbog pouke pritom je potkrijepio događajem iz Platonova života. Prema Kotruljevićevim spoznajama, Platon je »svome sluzi što je pogriješio rekao: 'Udario [kaznio] bih te da nisam srdit.'⁴³ Zbog toga što je Kotruljević ponovno izostavio podatak o izvoru koji mu je omogućio da bude upoznat s ovim događajem, a posebice zbog toga što nisam uspio pronaći nijedan vjerodostojan izvor kojim bih mogao potvrditi njegove spoznaje, primoran sam za-

ključiti da je Platona vrlo dvojbeno smatrati glavnim protagonistom u navedenom događaju.

Filozofski izvori u spisu o umijeću trgovanja bili su i latinski prijevodi Aristotelovih djela. Da sam se pri obradi filozofa i filozofskih izvora zastupljenih u Kotruljevićevu spisu striktno pridržavao kronološkog pristupa, bilo bi očekivano da ću u nastavku analizirati zapise koji se odnose upravo na Aristotela. Međutim, budući da se Kotruljević od svih filozofa iz grčkog razdoblja antičke filozofije uvjerljivo najčešće pozivao na Aristotela, njegov odnos prema Aristotelu i Aristotelovu nauku obradio sam u zasebnim potpoglavljima ovoga poglavlja. Sukladno takvoj odluci, u odlomku koji slijedi obradit ću još samo Teofrasta.

Svoju suglasnost sa stajalištima Teofrasta iz Ereza, Aristotelova učenika i, nakon Aristotelove smrti, upravitelja peripatetičke škole, Kotruljević je iskazao na početku šestoga poglavlja četvrte knjige, dakle u poglavlju posvećenom razmatranjima o ženi. U nakani da iznese »nekoliko općenitih stvari« o ženi, muškarcu i ženidbi, dubrovački je mislilac istaknuo da je filozof Teofrast (*Theopastro philosopho*) napisao »knjigu o svadbi, u kojoj kaže da muškarac koji želi uzeti ženu mora biti mudar, bogat, zdrav i mlad i tako je prikladno ženiti se.«⁴⁴ Žena, pak, »mora biti lijepa, pristojna, poštena roda.«⁴⁵ No, Teofrastov nauk Kotruljeviću nije poslužio samo za ukazivanje na odlike koje muškarac i žena moraju imati prilikom stupanja u bračnu zajednicu. Na njegov nauk pozvao se i zato da bi odaslao poruku ondašnjim mladićima, čime nam je omogućio i uvid u ona razmišljanja o ženi koja su, po njegovu sudu, obilježavala većinu mladića. Naime, nakon što je istaknuo da u Teofrastovu spisu nigdje ne piše da žena mora biti bogata, Kotruljević je izvijestio da »većina današnjih mladića« traži »bogatstva, a ne žene, a kad ih dobiju

40 [Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevu znanju« (Janeković Römer, 2009), pp. 250-251 [f. 65v]: »Diogenes disse: 'Omnia deorum sunt, dii autem sunt amici sapientie, amicorum autem omnia sunt communia, ergo omnia sunt sapientum'.« / p. 441.

41 Laertius, *De vita et moribus philosophorum. Libri X., liber sextus.*, pp. 222-260, s. v. »Diogenes.«, pp. 228-251, na p. 247: »Omnia, inquiring, deorum sunt. Amici autem sunt sapientibus dii. Sunt autem amicorum omnia communia, omnia igitur sapientum sunt.« Vidi i: Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, knjiga VI, pp. 169-202, glava 2. – Diogen, pp. 174-193, na p. 190.

42 [Benedetto Cotrugli], »Delo yconomo«, [libro quarto], capitulo tercio. / [Benedikt Kotrulj], »O glavaru kuće«, [četvrta knjiga], treće poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 294-296 [ff. 80r-81r], na p. 296 [f. 81r]: »fallo per doctrina non per ira.« / pp. 472-473, na p. 473.

43 [Cotrugli], »Delo yconomo« / [Kotrulj], »O glavaru kuće« (Janeković Römer, 2009), p. 296 [f. 81r]: »come si legie di Platone, lo qual avendo il suo famiglio errato: 'li te percoteria si io non fuse corruciato'.« / p. 473.

44 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 304 [f. 84v]: »Scripse Theopastro philosopho libro de le noce, dove dispuiti chel homo che vol pigliare mugliere de essere savio, richo, sano et giovane et cosi esser conveniente a pigliare mugliere.« / p. 479.

45 Ibid., p. 304 [f. 84v]: »E cosi la donna de esser bella, ben constumata, nata de honesti parenti.« / p. 479.

s njima nikada ne žive dobro.«⁴⁶ Podatke o nauku koji je Teofrast izložio u spisu posvećenom svadbi, Kotruljević nipošto nije mogao preuzeti iz djela Diogena iz Laerte, budući da taj spis uopće nije naveden u Diogenovu djelu. Iz izdanja u kojem su objavljeni prijepisi koje je priredio Ugo Tucci, kao i iz izdanja u kojem je objavljen prijepis koji je priredila Zdenka Janeković Römer, doznajemo da se Kotruljević poslužio zapisima iz djela koje je, naslovivši ga *Adversus Iovinianum*, napisao sveti Jeronim (*Eusebius Hieronymus Stridon/i/ensis*, oko 347-420).⁴⁷ I doista, pri kraju prve knjige djela *Adversus Iovinianum*, a u poglavlju posvećenom Teofrastovu spisu *De nuptiis*, Jeronim je ukazao i na odlike koje su, prema Teofrastu, morale obilježavati muškarca (zdrav, bogat, mudar) i ženu (lijepa, dobra morala, čestita roda) da bi ostvarili uvjete za sklapanje braka.⁴⁸ Inače, Kotruljević je u spisu Jeronima spomenuo samo jednom, i to upravo u šestom poglavlju četvrte knjige. Nakon što je priopćio da je besposlica (*l' oçio*) jedan od uzroka posrnuća žena, podsjetio je na Jeronimov savjet: »Učini da te vrag uvijek nađe zaposlenka.«⁴⁹

46 Ibid., p. 304 [f. 84v]: »non disse [Theopastro] micha richa [donna], come la piu parte di moderni gioveni, che ciercano riccheçe et non mugliere, li qualli poi che l' anno mai viveno ben con esse.« / p. 479.

47 [Benedetto Cotrugli], »Della mogle«, quarto libro, capitolo 6., u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 237-246, na p. 237, bilješka 2; [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 479, bilješka 24.

48 Divus Hieronymus, »Adversus Iovinianum«, liber primus., cap. 28, u: *Opera Divi Hieronymi Stridonensis. Tomi I. II. et III. D. Hieronymi, Stridonensis, continentis eius epistolas, et libros contra haereticos* (Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1578). Tomus secundus. / Alter tomus epistolarum, complectens ea quae pertinent ad haereses, et ad calumnias., pp. 133-336. »Adversus Iovinianum«, liber I-II, pp. 139b-108a [180a], na p. 161a: »Fertur aureolus Theophrasti liber de nuptiis, in quo quaerit, an vir sapiens ducat uxorem. & cum definit, si pulchra esset, si bene morata, si honestis parentibus, si ipse sanus, ac dives, sic sapientem aliquando inire matrimonium, statim intulit: Haec autem in nuptiis raro universa concordant.«

49 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 305 [f. 85r] / p. 480.

2.1. Aristotel: »prvak među filozofima«

Kao što sam već istaknuo, Kotruljević se od svih filozofa koji pripadaju grčkom razdoblju antičke filozofije najčešće pozivao na Aristotela. Zbog toga sam procijenio da je Kotruljevićev odnos prema Aristotelu i njegovu nauku opravdano obraditi u zasebnim potpoglavljima. Podsjećam, Kotruljević je Aristotela, kao i, uostalom, Pitagoru, Sokrata i Platona, svrstao među »glavne« filozofe. Nakon analize cjelokupna spisa o umijeću trgovanja, zaključio sam da je Aristotela ipak smatrao najboljim i najvažnijim filozofom. Tu tvrdnju zacijelo dokazuje podatak da je, i to čak u sedam navrata, umjesto njegova imena zapisao tek »Filozof« (*il Filosofo*). Još izričitiji i izravniji bio je u posveti Franu Stjepoviću. U njoj je zapisao da je Aristotel bio »prvak među filozofima« (*lo principe de philosophi*).⁵⁰

2.1.1. Izvori koji su Kotruljevića uputili u Aristotelov nauk

U svojem spisu Kotruljević je zabilježio naslove triju Aristotelovih djela: *De anima*, *Ethica Nicomachea* i *Politica*. Osim njih, naveo je i naslove dvaju djela za koja je također mislio da su Aristotelova, a koja se danas pripisuju pseudo-Aristotelu: *Yconomica (Oeconomica)* i *Problemata*. No, od Žarka Muljačića, koji je 1989. godine na hrvatski jezik preveo i bilješkama opremio prijepis koji je objavljen 1573. godine, a onda i od Uga Tuccija, koji je priredio i bilješkama opremio prijepise koji su objavljeni 1990. godine, te od Zdenke Janeković Römer, koja je, pak, priredila, prevela na hrvatski jezik i bilješkama opremila prijepis koji je objavljen 2009. godine, doznajemo da je Kotruljević koristio, štoviše, preuzeo zapise i iz drugih latinskih prijevoda Aristotelovih djela. Međutim, nakon što sam, usporedivši Kotruljevićeve zapise s latinskim prijevodima Aristotelovih zapisa, provjerio sve njihove obavijesti takve naravi, bio sam

50 [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura edito per Benedetto di Cotrugli ad Francisco di Stephano. Comincia lo prefatio. Feliciter.« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja koju je Benedikt Kotrulj priredio za Frana Stjepovića. Počinje predgovor. Sretno.« (Janeković Römer, 2009), p. 117 [f. 2v] / p. 341.

primoran zaključiti da je svaka od tih obavijesti neutemeljena. Naime, nijedna od njih ne nudi, a nekmoli dokazuje, istovjetnost Kotruljevićevih s Aristotelovim zapisima, nego najčešće počiva na tumačenju, a nerijetko i na imaginaciji. U odlomcima koji slijede ukazat ću na razloge zbog kojih sam se odvažio prosuditi neutemeljenima one obavijesti troje spomenutih istraživača koje sadrže podatke o Kotruljevićevu korištenju i onim latinskim prijevodima Aristotelovih djela čiji naslovi nisu navedeni u spisu o umijeću trgovanja.

Kada je poučavao o obilježjima ugovorā, Kotruljević je razlikovao ugovore koji su dopušteni i ugovore koji su nedopušteni. Pritom je zapisao i to da »siguran dobitak od pozajmljena novca čini ugovor nedopuštenim, a u suprotnim slučajevima vrijedi isto pravilo, kako hoće Aristotel«, pa zaključio »da je, uz pretpostavku nesigurna dobitka temeljena na marljivosti i drugim gore spomenutim okolnostima [troškovi za teklića, mešetara i provizije], ugovor dopušten.«⁵¹ Dakle, Kotruljević je Aristotelu pripisao tvrdnju da »u suprotnim slučajevima vrijedi isto pravilo«, koju je u spisu zabilježio na latinskom: »oppositorum eadem est disciplina«. Za razliku od Muljačića, koji ovom prilikom na spominjanje Aristotela nije reagirao, Tucci i Janeković Römer su izvijestili da je Kotruljević uporište za Aristotelu pripisanu tvrdnju pronašao u djelu *De generatione et corruptione*, nakon čega su, smatrajući da podastiru uvjerljiv dokaz, izdvojili dio rečenice iz sedmog poglavlja prve knjige latinskog prijevoda tog Aristotelova djela: »oppositorum utriusvis eandem esse materiam, sicut genus unum dicimus.«⁵² U tom citatu je

jedna riječ doista istovjetna onoj iz Kotruljevićeva citata: »oppositorum«. Zašto su Tucci i Janeković Römer smatrali da je Kotruljević tvrdnju »oppositorum eadem est disciplina« temeljio na djelu *De generatione et corruptione*? Zašto nas, umjesto na to djelo, nisu uputili na, primjerice, šesto poglavlje Aristotelova djela *De interpretatione*? Naime, u tom poglavlju Aristotel je zapisao da je, kao što stoji u hrvatskom prijevodu Josipa Talange, »svakom potvrđivanju oprečno (*opponi*) nijekanje i svakom nijekanju potvrđivanje«, nakon čega je, dakako Aristotel, dodao da su »potvrđivanje i nijekanje kao oprečnosti (*oppositae*)«,⁵³ što bi se, ali uz uvjet da počiva na tumačenju, također moglo smatrati stajalištem koje je Kotruljevića moglo nadahnuti za to da tvrdnju »oppositorum eadem est disciplina« pripíše Aristotelu. No, smatram da Kotruljević tu tvrdnju nipošto nije mogao doznati iz latinskih prijevoda Aristotelovih djela, pa tako ni iz *De generatione et corruptione*, kao ni iz *De interpretatione*, nego ili iz djelā koja je napisao Albert Veliki (*Albertus Magnus*, oko 1200-1280) ili iz djela *De fallaciis*, koje se dugo pripisivao Tomi Akvincu (*Thomas Aquinas*, oko 1225-1274). Naime, i Albert i Toma su tvrdnju »oppositorum eadem est disciplina« pripisali Aristotelu. Pritom

dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 193-205, na p. 200, bilješka 19; [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 426, bilješka 72. Usp. Ἀριστοτέλους Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς / Aristotelis De generatione et corruptione, lib. I., cap. VII., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo. Volumen secundum. Continens Ethica, Naturalem ascultationem, De coelo, De generatione et Metaphysica.* (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1850), pp. 432-467, na p. 447b: »Nos enim similiter prope dixerim omnes oppositorum utriusvis eandem esse materiam, sicut genus unum, dicimus.«

53 Aristotel, *O tumačenju*, priredio i preveo Josip Talanga (Zagreb: Latina et Graeca, 1989), p. 32 i 33. Usp. Ἀριστοτέλους Βιβλίον Περί ἑρμηνείας. / Aristotelis Liber De interpretatione., cap. VI., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo. Volumen primum. Continens Organon, Rhetoricen, Poeticen, Politicā.* (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1848), pp. 24-38, na pp. 26b-27b: »quare manifestum sit, omni affirmationi negationem opponi, et omni negationi affirmationem. Et sit hoc Contradictio: affirmatio et negatio oppositae.«

51 [Benedetto Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti«, [libro secundo], capitulo quarto. / [Benedikt Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije«, [druga knjiga], četvrto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 214-236 [ff. 48v-59v], na p. 227 [f. 55r]: »Et se lo certo lucro mediante la pecunia imprestato fa lo contracto illicito et oppositorum eadem est disciplina come vole Aristotile, dico che cosi per lo posito incerto lucro mediante l' industria et altre circumstancie sopradicte [spese di coriri, sensali et provixion] fanno lo contracto essere licito.« / pp. 417-431, na pp. 425-426.

52 [Benedetto Cotrugli], »De casi di conscientia liciti et illiciti.«, secondo libro, capitulo 4°., u: Cotrugli, »Il libro

ističem da je Kotruljević bio vrlo dobro upoznat sa sadržajem Albertovih i Tominih djela. U članku »Vrste plovilā u Kotruljevićevu udžbeniku plovidbe« istaknuo sam da je u spisu *De navigatione* iskazao izuzetnu upućenost u sadržaj Albertovih prirodnoznanstvenih djela *Meteora* i *Mineralia*.⁵⁴ Da je bio izuzetno dobro upućen u sadržaj Tominih djela, najbolje dokazuje ono poglavlje ovoga članka u kojem sam obradio filozofe i filozofske izvore srednjovjekovnog razdoblja filozofije. Upravo zbog upućenosti u sadržaj Albertovih i Tominih djela, nemoguće je doznati je li Kotruljević tvrdnju »oppositorum eadem est disciplina« preuzeo od Alberta ili Tome. Čak i da pretpostavimo da ju je preuzeo od Alberta, ipak ne bismo mogli znati iz kojeg spisa. Naime, tvrdnju je mogao preuzeti ili iz spisa u kojem je Albert tumačio Aristotelovo djelo *De sophisticis elenchis*, a u kojem je ta tvrdnja zapisana na čak tri mjesta,⁵⁵ ili iz spisa u kojem je Albert tumačio Aristotelovu *Politiku*.⁵⁶ Osim toga, kada je tumačio Aristotelova djela *Analytika priora*, *Topica* i *De sophisticis elenchis*, Albert je tvrdnju zapisao u ovoj inačici: »oppositorum est eadem disciplina«. ⁵⁷ Istovjetnu inačicu zapisao je i

onda kada je tumačio treću knjigu *Sententija* Petra Lombardskog (*Petrus Lombardus*, oko 1100-oko 1160).⁵⁸ Ali, Kotruljević je tvrdnju mogao preuzeti i iz djela *De fallaciis*, koje se, kao što je izvijestio Tomo Vereš (1930-2002), sve do 20. stoljeća pripisivalo Akvincu,⁵⁹ dok se danas smatra neautentičnim, no koje je, usprkos tome, 1976. godine otisnuto u 43. svesku Tominih *Opera omnia* u izdanju *Leonine*, najpouzdanijem kritičkom izdanju sabranih Akvinčevih djela,⁶⁰ i koje je, doduše kao jedno od *Opera dubia authenticitate*, uvršteno i u utjecajni projekt *Corpus Thomisticum*.⁶¹ Naime, u djelu *De fallaciis* jednom je zapisano »oppositorum eadem est disciplina«,⁶² a jednom »oppositorum sit eadem disciplina«. ⁶³ Zbog podataka koje sam izložio, može se zaključiti da nije moguće ustanoviti ime autora ni naslov djela iz kojega bi Kotruljević preuzeo tvrdnju o tome da, prema prijvodu Zdenke Janeković Römer, »u suprotnim slučajevima vrijedi isto pravilo« (*oppositorum eadem est disciplina*), a kamoli zastupati stajalište da ju je preuzeo iz Aristotelova djela *De generatione et corruptione*.

54 Davor Balić, »Vrste plovilā u Kotruljevićevu udžbeniku plovidbe«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 17/1-2 (2010), pp. 61-86, na pp. 65-68.

55 Albertus Magnus, »Elenchorum. [*De sophisticis elenchis*]«, liber I, tract. II, caput XI.; liber I, tract. III, caput XIV.; liber I, tract. V, caput IV., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis, insignis Basilicae Sancti Remigii Remensis vicarii. Volumen secundum. (Parisiis: Apud Ludovicum Vives, 1890), pp. 525-713, na p. 554b, 582b i 624a.

56 Albertus Magnus, *Politicorum* lib. VIII. [Commentarii in octo libros *Politicorum* Aristotelis], liber IV, cap. 7, u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen octavum. *Politicorum* lib. VIII. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891), p. 362a.

57 Albertus Magnus, »Priorum analyticorum. [*Analytica priora*]«, liber II, tract. VII, caput VII., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis, insignis Basilicae Sancti Remigii Remensis vicarii. Volumen primum (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1890), pp. 459-809, na p. 800a (2x) i p. 802a; Albertus Magnus, »Topicorum. [*Topica*]«, liber I, tract. IV, caput II., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedi-*

catorum, Opera omnia, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis, insignis Basilicae Sancti Remigii Remensis vicarii. Volumen secundum. (Parisiis: Apud Ludovicum Vives, 1890), pp. 233-524, na p. 279a; Albertus Magnus, »Elenchorum. [*De sophisticis elenchis*]«, liber I, tract. III, caput XIV., pp. 582b-583a.

58 Albertus Magnus, *Commentarii in III Sententiarum*, dist. XXIV, art. 6., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum octavum. *Commentarii in III Sententiarum*. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 462b.

59 Tomo Vereš, »Život i djelo Tome Akvinskoga«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 17-66, na p. 31.

60 Thomas Aquinas, »De fallaciis«, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*. Tomus XLIII. (Roma: Editori di San Tommaso, 1976), pp. 401-418.

61 Vidi: <http://www.corpusthomisticum.org/iopera.html>. Vidi i: <http://www.corpusthomisticum.org/dp3.html>.

62 Aquinas, »De fallaciis«, capitulum XIV, p. 415b.

63 Ibid., p. 416a.

Da su obavijesti troje spomenutih kotruljevićologa uvelike nepouzdana kada sadrže podatke o tome da je dubrovački mislilac uporišta za svoje tvrdnje pronalazio i u onim Aristotelovim djelima koja u spisu o umijeću trgovanja nisu navedena, potkrijepit će i sadržaj ovoga odlomka. Kada je promišljao o ženi, Kotruljević je zapisao i to da je žena »nesavršen čovjek, kako kaže Aristotel, budući da priroda uvijek nastoji stvoriti muško«, ali ponekad, bilo zbog greške prirode bilo zbog hladnoće muškarca ili žene, »nastane žensko«, zbog čega, prema Kotruljevićevim spoznajama, Aristotel ženu »zove 'manjkavim muškarcem' (*masculo occasionato*).«⁶⁴ Uz ovu rečenicu Muljačić je zabilježio podatke o izvoru Kotruljevićevih stavova, a odmah potom i tvrdnju koja je vrlo začuđujuća. Naime, nakon što je uputio na treći svezak Aristotelovih *Opera omnia*, a onda na 398. stranicu trećeg poglavlja četvrte knjige djela *De generatione animalium*, izjavio je da Aristotel na navedenu mjestu »ne govori ovako.«⁶⁵ Zašto je onda uz Kotruljevićevo stajalište uopće spominjao Aristotela, naslov njegova djela, pa čak i knjigu, poglavlje te stranicu djela? O izvoru iz kojega je Kotruljević doznao da ženu treba smatrati »manjkavim muškarcem« očitovao se i Tucci. On je, pak, uputio na treće poglavlje druge knjige Aristotelova djela *De generatione animalium* i na tvrdnju koju je o ženi, prema njegovim spoznajama, zastupao Aristotel: »animal occasionatum.«⁶⁶ Tuccijeve nalaze nipošto nije uputno smatrati vjerodostojnima. Kao prvo, zašto bi se sintagma »animal occasionatum« trebala odnositi na ženu? Kao drugo, ta sintagma u djelu *De generatione animalium*, pa tako ni u trećem poglavlju druge knjige, uopće nije zapisana. No, zahvaljujući Zdenki Janeković Römer, koja je također uputila na izvor Kotruljevićeva stajališta o tome da ženu treba smatrati »manjkavim muš-

karcem«, postupci Muljačića i Tuccija postali su donekle jasniji. Od Janeković Römer najprije doznajemo da se Kotruljević oslonio na zapis iz znamenita Akvinčeva djela *Summa theologiae*, točnije na prvi članak (*articulus*) 92. pitanja (*quaestio*) prvoga dijela (*prima pars*) *Sume*, a onda i to da je Akvinac zapravo parafrazirao tvrdnju koja se nalazi u trećem poglavlju druge knjige Aristotelova djela *De generatione animalium*, u kojem je zapisano i sljedeće: »femina enim quasi mas mancus est.«⁶⁷ Što se tiče Akvinca, Janeković Römer je bila u pravu. Taj srednjovjekovni filozof je u prvom argumentu prvoga članka 92. pitanja prvoga dijela svoje *Sume* doista zapisao rečenicu u kojoj stoji da je Aristotel u djelu *De generatione animalium* izjavio da je žena nesavršen, promašen ili neuspjio muškarac (*femina est mas occasionatus*).⁶⁸ Budući da su uputili na Aristotelovo djelo *De generatione animalium*, čini se da su taj podatak znali i Muljačić i Tucci. Ali, Muljačić je pogriješio jer je, umjesto na drugu, uputio na četvrtu knjigu toga Aristotelova djela, dok je Tucci, premda ukazavši na točnu knjigu, pogriješio jer je zapisao sintagmu »animal occasionatum«, a koje, ponavljam, nema u toj knjizi, kao ni u čitavu djelu. Međutim, svoju

64 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 308 [f. 86v] / p. 483.

65 [Žarko Muljačić], »Bilješke«, u: Cotrugli Raueo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 471-490, na p. 488, bilješka 45.

66 [Cotrugli], »Della mogle.« (Tucci, 1990), p. 239, bilješka 16.

67 [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 483, bilješka 33: »Prema: Toma Akvinski, *Summa theologiae*, Ia, q. 92, art. 1. <http://www.corpusthomicum.org/sth1090.html>. Aristotel, *De animalium generatione animalium*, u: Aristotel, *Opera omnia, Graece et Latine; cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Hildesheim; New York: G. Olms, 1973, sv. III, II, 3: 352. '...femina enim quasi mas mancus...'«. Usp. Ἀριστοτέλους Περί ζώων γενέσεως / Aristotelis *De animalium generatione*, lib. II., cap. III., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen tertium. Continens libros *De animalibus, De partibus animalium, De generatione animalium, De anima*, ... (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1854), pp. 319-430, na p. 352b.

68 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 92, a. 1, arg. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus quintus. Pars prima *Summae theologiae* a quaestione L ad quaestionem CXIX, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1889), p. 396a: »Dicit enim Philosophus, in libro de *Generat. Animal.*, quod *femina est mas occasionatus*.«

tvrdnju o ženi Kotruljević nije preuzeo iz Aristotelova djela *De generatione animalium*. Kao što doznajemo iz članka koji je, naslovivši ga »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, napisao teolog Augustin Pavlović (1916-2004), Aristotelovo stajalište je od onih »koji su prevodili izravno iz grčkog« preveđeno drugačije negoli je to zapisano u Kotruljevićevu spisu, pa je, primjerice, Vilim iz Moerbeke (*William of Moerbeke*, oko 1215-oko 1285) ponudio prijevod »femella enim est quemadmodum orbatus masculus«, dok je Kotruljevićev suvremenik Teodor iz Gaze (*Theodorus Gaza*, oko 1400-oko 1475) predložio sljedeće: »Femina enim quasi mas laesus est.«⁶⁹ Kada je iznosio stajalište o ženi, hrvatski mislilac nije upotrijebio pridjeve »orbatus«, »laesus« ili »mancus«, nego pridjev »occasionatus«. Jedini latinski prijevod Aristotelova djela koji je, prema Pavlovićevim spoznajama, sadržavao riječ »occasionatus«, bio je onaj koji je sačinio Mihael Scot (*Michael Scotus*, oko 1175-oko 1235): »Quoniam femina est quasi mas occasionatus.«⁷⁰ Kotruljević se, znači, mogao poslužiti Scotovim prijevodom, no vjerojatnije je da se, posebice zato jer su, tvrdi Pavlović, prema tom prijevodu »veliki skolastici citirali Aristotela«,⁷¹ oslonio na djelo u kojem je neki od srednjovjekovnih skolastičkih filozofa ponudio vlastito tumačenje Aristotelovih stajališta. Janeković Römer je zato možda i bila u pravu kada je uz tvrdnju o ženi kao nesavršenu, promašenu ili neuspjelu muškarcu, sugerirala da je Kotruljević tu tvrdnju zasnivao na 92. pitanju Akvinčeve *Sume*. No odmah potom, uputivši na Aristotelovo djelo *De generatione animalium*, učinila je i pogrešku, jer je, podsjećam, izdvojila zapis iz kojega doznajemo da je žena »kao« (*quasi*) muškarac koji je oštećen ili povrijeđen (*mas mancus*), što se uvelike razlikuje i od Akvinčeva tumačenja i od tvrdnje koju je Kotruljević zapisao u svojem spisu. Zašto sam izjavio da je Janeković Römer »možda« bila u pravu kada je sugerirala da je Kotruljević tvrdnju o ženi temeljio na 92. pitanju Akvinčeve *Sume*? Zato jer

je tvrdnju da je žena »mas occasionatus« mogao pročitati na još dva mjesta u *Sumi*, pri čemu se oba nalaze u drugom članku 99. pitanja prvoga dijela *Sume*.⁷² Zašto je Janeković Römer uputila samo na 92., a ne i na 99. pitanje? Osim toga, zašto je uopće uputila na *Sumu*? Naime, Akvinac je istovjetnu tvrdnju o ženi (*mas occasionatus*) dva puta zapisao i u djelu *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, točnije onda kada je tumačio četvrtu knjigu *Sentencija*,⁷³ dok ju je jednom zapisao i u djelu *De veritate*.⁷⁴ Naposljetku, neutemeljeno je tvrditi da je Kotruljević tvrdnju preuzeo baš od Tome Akvinca, a ne od, primjerice, Alberta Velikog. U sadržaj Albertovih djela bio je, ponavljam, itekako dobro upućen. Tvrdnju da je žena »mas occasionatus« Albert je dva puta zapisao onda kada je tumačio Aristotelovu *Politiku*,⁷⁵ jednom kada je tumačio treću i dva puta kada je tumačio četvrtu knjigu *Sentencija Petra Lombardskog*,⁷⁶ a jednom u djelu *De anima-*

72 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I, q. 99, a. 2, arg. 1; q. 99, a. 2, ad. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus quintus. Pars prima *Summae theologiae* a quaestione L ad quaestionem CXIX (Romae, 1889), pp. 441a-b.

73 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XXXVI, q. 1, a. 1, ad. 2; lib. IV, dist. XLIV, q. 1, a. 3, qc. 3, arg. 3, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), pp. 994b-995a i p. 1081b.

74 Thomas Aquinas, *De veritate*, q. 5, a. 9, ad. 9, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXII. *Quaestiones disputate de veritate*, cura et studio fratrum praedicatorum, volumen I. fasc. 2, qq. 1-7 (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1970), p. 166b.

75 Albertus Magnus, *Politicorum* lib. VIII. [Commentarii in octo libros *Politicorum* Aristotelis], liber I, cap. 4; liber VII, cap. 14, u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen octavum. *Politicorum* lib. VIII., (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891), p. 35a i 736b.

76 Albertus Magnus, *Commentarii in III Sententiarum*, dist. XII, art. 10, u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum octavum. *Commentarii in III Sententiarum*. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894),

69 Augustin Pavlović, »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, *Obnovljeni život* 45/6 (1990), pp. 559-574, na p. 562.

70 Pavlović, »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, p. 563.

71 Ibid.

libus.⁷⁷ Zbog navedenog nije moguće ustanoviti ime autora ni naslov djela iz kojega je Kotruljević preuzeo tvrdnju da je žena nesavršen, promašen ili neuspio muškarac (*mas occasionatus*), a nekmoli zastupati stajalište da ju je preuzeo iz Aristotelova djela *De generatione animalium*.

Zbog razloga koji su slični onima iz prethodna dva odlomka, Kotruljević se u spisu, a kako su to mislili Muljačić, Tucci i Janeković Römer, nije koristio ni ovim Aristotelovim djelima: *De interpretatione*, *De sophisticis elenchis* i *Historia animalium*.⁷⁸ Isto tako, premda su Muljačić i Janeković Römer mislili drugačije, nije se poslužio ni dvama djelima koja se danas pripisuju pseudo-Aristotelu: *Physiognomica* i *De coloribus*.⁷⁹

p. 234b; Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. XXXV, art. 1.; dist. XLII, art. 10., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen trigesimum. Commentarii in IV Sententiarum dist. XXIII-L. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 344a i p. 482b.

77 Albertus Magnus, *Animalium*, lib. III, tract. II, caput VIII., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen undecimum. *Animalium*, lib. XXVI. (Pars prior, I-XII) (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891), p. 252b.

78 Da se Kotruljević poslužio djelom *De interpretatione* vidi u: [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 476, bilješka 40; [Kotrulj], »O prodaji na rok« (Janeković Römer, 2009), p. 366, bilješka 34. Da se Kotruljević poslužio djelom *De sophisticis elenchis* vidi u: [Benedikt Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa«, [prva knjiga], deseto poglavlje, u: [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 373-382, na p. 378, bilješka 59. Da se Kotruljević poslužio djelom *Historia animalium* vidi u: [Cotrugli], »Della mogle.« (Tucci, 1990), p. 241, bilješka 20; [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 485, bilješka 37.

79 Da se Kotruljević poslužio djelom *Physiognomica* vidi u: [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 475, bilješke 18 i 22; [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), p. 352, bilješka 18 i p. 354, bilješka 21. Da se Kotruljević poslužio djelom *De coloribus* vidi u: [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 489, bilješka 91; [Benedikt Kotrulj], »O djeci«, [četvrta knjiga], sedmo poglavlje, u: [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 492-496, na p. 494, bilješka 79.

No, istodobno je vrlo izgledno da se nije neposredno koristio ni Aristotelovim djelom *De anima*, dakle djelom na koje se pozvao u spisu. Naime, u posveti ili predgovoru spisa o umijeću trgovanja, Kotruljević je zapisao tvrdnju da je Aristotel u drugoj knjizi djela *De anima* izjavio da se, kako je Zdenka Janeković Römer prevela rečenicu koju je Kotruljević donio na latinskom jeziku, »djela djelatnih nalaze u dobro pripremljenom primatelju« (*quoniam actus activorum sunt, in paciente bene disposito*).⁸⁰ Očekivano, Muljačić, Tucci i Janeković Römer izvijestili su o poziciji na kojoj je, prema njihovim spoznajama, ova rečenica zapisana u djelu *De anima*. Čak štoviše, Muljačić i Janeković Römer naveli su i rečenicu iz Aristotelova djela koja je, valjda, trebala dokazati onu Kotruljevićevu. Premda su pritom preuzeli rečenicu istovjetna sadržaja, Muljačić je ispravno izvijestio da se ta rečenica nalazi u drugom poglavlju druge knjige, dok je Janeković Römer, a posluživši se hrvatskim prijevodom iz 1987. godine, uputila na peto poglavlje druge knjige Aristotelova djela *De anima*.⁸¹ Za razliku od njih, Tucci se nije odvažio na preuzimanje Aristotelovih rečenica, već je samo uputio na peto poglavlje druge knjige dje-

80 [Cotrugli], »*Libro del arte dela mercatura* edito per Benedicto di Cotrugli ad Francisco di Stephano. Comincia lo prefatio. Feliciter.« / [Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja* koju je Benedikt Kotrulj priredio za Frana Stjepovića. Počinje predgovor. Sretno.« (Janeković Römer, 2009), pp. 117-118 [f. 2v] / p. 341.

81 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 473, bilješka 14: »Opera omnia, III, De anima II, 2, str. 446, 51: 'Actus enim agentium in eo quod patitur atque disponitur, inesse videtur.'«; [Kotrulj], »*Knjiga o vještini trgovanja* koju je Benedikt Kotrulj priredio za Frana Stjepovića. Počinje predgovor. Sretno.« (Janeković Römer, 2009), p. 341, bilješka 2: »Aristotel, *O duši. Nagovor na filozofiju*, prev. Milivoj Sironić, Darko Novaković. Zagreb: Naprijed, 1996: II, V: 43. Kod Aristotela stoji: 'Actus enim agentium in eo quod patitur atque disponitur, inesse videtur.'« Usp. *Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς / Aristotelis De anima*, lib. II., cap. II., u: *Ἀριστοτέλης. / Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen tertium. Continens libros *De animalibus*, *De partibus animalium*, *De generatione animalium*, *De anima*, ... (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1854), pp. 431-475, na p. 446b.

la *De anima*.⁸² Međutim, uvidom u sadržaj djela *De anima*, doznao sam da Aristotel tvrdnju koja u prijevodu Janeković Römer glasi da se »djela djelatnih nalaze u dobro pripremljenom primatelju«, uopće nije zapisao u drugoj knjizi, kao ni u čitavu djelu *De anima*. Ali, izvor Kotruljevićevih spoznaja o tome da je autor te tvrdnje bio Aristotel i da je tvrdnja zapisana u drugoj knjizi djela *De anima*, ponovno sam mogao pretpostaviti na temelju uvida u opus Alberta Velikog i Tome Akvina. Kada je tumačio četvrtu knjigu *Sententija* Petra Lombardskog, Albert je zapisao rečenicu vrlo sličnu Kotruljevićevoj, nakon čega je istaknuo da se rečenica temelji na Aristotelovu zapisu u drugoj knjizi djela *De anima*,⁸³ dok je Toma u spisu *De veritate*, ali ne spominjući Aristotela i njegovo djelo, zapisao rečenicu koja se od Kotruljevićeve razlikuje tek utoliko što ne sadrži prilog »bene«.⁸⁴ I ovom prilikom se, dakle, može samo nagađati o Kotruljevićevu izvoru, no svakako se može zaključiti da hrvatski mislilac pri pisanju svojega spisa nipošto nije neposredno koristio Aristotelovo djelo *De anima*.

Kada je i bio neposredno upućen u sadržaj nekog Aristotelova djela ili, pak, djela koje je pripisao Aristotelu, Kotruljević se, dakako, nije imao priliku koristiti njihovim kritičkim izdanjima. Latinski prijevodi, a često i prijepisi prijepisā,

kompilacije te tumačenja kojima se sredinom 15. stoljeća mogao poslužiti, vrlo su rijetko istovjetni prijevodima koji su objavljeni u, primjerice, posljednjih tristotinjak godina. Zato će nastojanja koja streme doznavanju pozicija u Aristotelovim djelima, a koja se nastojanja zasnivaju na usporedbi Kotruljevićevih zapisa sa zapisima iz kritičkih izdanja Aristotelovih djela, gotovo redovito biti neuspješna, što su, čini se, Muljačić, Tucci i Janeković Römer previdjeli. Primjerice, Kotruljević se u spisu pozvao i na djelo *Oeconomica*, koje je pripisao Aristotelu i iz kojega je na latinskom jeziku preuzeo rečenicu koja u prijevodu Janeković Römer glasi: »Živ čovjek mora voditi računa o svim bogovima i ljudima, a poglavito o ženi, djeci i roditeljima.«⁸⁵ U nastojanju da izvijeste o poziciji na kojoj je ova rečenica zapisana, troje kotruljevićologa ponudilo je tri različite obavijesti. Zanimajući Kotruljevićev podatak o tome da je rečenicu preuzeo iz *Ekonomike*, Muljačić je uputio na Aristotelovu *Politiku*, dok je Tucci uputio na treću, a Janeković Römer na prvu knjigu *Ekonomike*.⁸⁶ No, Kotruljević nije izmislio rečenicu o tome da »čovjek mora voditi računa o svim bogovima i ljudima, a poglavito o ženi, djeci i roditeljima.« Doista ju je pročitao u latinskom prijevodu *Ekonomike*, ali ne u onim latinskim prijevodima na koje su se oslonili Muljačić, Tucci i Janeković Römer kada su tragali za izvorima Ko-

82 [Benedetto Cotrugli], »Comincia Il libro dell'arte di mercatura, composto per Benedetto di Cotruglio da Raugia a Francesco di Stefano di Rizzato. E prima il prohemio«, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 133-136, na p. 134, bilješka 1: »Arist. *De anima* II, V.«

83 Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. IX, art. 10., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum nonum. Commentarii in IV *Sententiarum* (dist. I-XXII). (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 235b: »actus activorum sunt in patiente praedisposito, ut dicit Philosophus in II de *Anima*.«

84 Thomas Aquinas, *De veritate*, q. 25, a. 5, arg. 13, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXII. *Quaestiones disputate de veritate*, cura et studio fratrum praedicatorum, volumen III. fasc. 1, qq. 21-29 (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1973), p. 738b: »Praeterea, dispositio et forma sunt in eodem, quia actus activorum sunt in patiente et disposito;«.

85 [Benedetto Cotrugli], »Comencia lo quarto, delo mercante circa li vertu icognomiche. Prephatio« / [Benedikt Kotrulj], »Počinje četvrta knjiga, o trgovcu i sposobnosti upravljanja kućanstvom. Predgovor.«, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještni trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 287-289 [ff. 78r-79r], na p. 288 [f. 78r]: »Et questo medesimo havemo dal Philosopho in *Yconomicis*: 'Et privatim et publice decet eum qui vitam agit ad omnes deos hominesque respicere multum eciam ad uxorem, filios et parentes' « / pp. 467-468, na p. 467.

86 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 487, bilješka 7; [Benedetto Cotrugli], »Finito lo terzo libro di Mercatura di Benedetto di Cotrullo, comincia lo quarto, Della vita economica. Et prima il prohemio.«, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 228-230, na p. 229, bilješka 6; [Kotrulj], »Počinje četvrta knjiga, o trgovcu i sposobnosti upravljanja kućanstvom. Predgovor.« (Janeković Römer, 2009), p. 467, bilješka 6.

truljevićevih zapisa o Aristotelu i njegovu nauku. Prema mojim spoznajama, Kotruljević je sadržaj *Ekonomike* najvjerojatnije doznao iz tumačenja i latinskog prijevoda koji je sačinio talijanski povjesničar, prevoditelj i Kotruljevićev suvremenik Leonardo Bruni (oko 1370-1444). Naime, u njegovu je prijevodu *Ekonomike* posljednja rečenica druge knjige, znači rečenica kojom završava djelo, istovjetna rečenici iz Kotruljevićeva spisa.⁸⁷ Pritom podsjećam da se Kotruljević koristio djelima koja je s grčkog na latinski jezik preveo upravo Leonardo Bruni, nazvan i Aretino prema rodnom gradu Arezzu. U spisu *De navigatione* hrvatski mislilac je tako zapisao i to da je Plutarhove *Životopise* čitao »u latinskom prijevodu gospodina Leonarda iz Arezza«.⁸⁸

Primjerima koje sam iznio u ovom potpoglavlju nastojao sam ukazati na to da je vrlo teško, ponekad i nemoguće, sa sigurnošću ustanoviti izvore koji su Kotruljevića uputili u Aristotelov nauku. Čini se da je svoje spoznaje češće temeljio na djelima Aristotelovih tumačitelja, od kojih sam izdvojio Alberta Velikog i Tomu Akvinca, negoli na neposrednu čitanju latinskih prijevoda Aristotelovih djela. Zapisi koje je sredinom 15. stoljeća mogao doznati iz latinskih prijevoda Aristotelovih djela, gotovo se redovito razlikuju od zapisa iz kritičkih izdanja latinskih prijevoda Aristotelovih djela. Uz to, vrlo je vjerojatno da se oslanjao i na prijepise, zbog čega je mogao raspolagati viškom ili, pak, manjkom podataka. O nepouzdanostima

prijepisa zacijelo nam, i to vrlo zorno, svjedoče i dosad objavljeni prijepisi spisa o umijeću trgovanja, a od kojih su neki možda i prijepisi prijepisa. Naime, kada su 1990. godine objavljena dva firentinska prijepisa Kotruljevićeva autografa, postalo je jasno da se Frane Petrić 1573. godine prilikom priređivanja dubrovačkog prijepisa nije usredotočio samo na, kako piše u posveti Giacomu Ragazzoniju, uklanjanje bezbrojnih grešaka,⁸⁹ nego je, kao što 2005. godine izvještava Pavao Ravlić u predgovoru uz hrvatski prijevod prijepisa koji je otisnut 1573. godine, »promijenio naslov knjige [spisa], skratio i preradio iznimno važno XIII. poglavlje prve knjige i neke odlomke ispustio.«⁹⁰ Jedna od posljedica Petrićeva priređivačkog poduhvata bila je i ta da se sve do 1990. godine pogrešno smatralo da naslov spisa glasi *Della mercatura et del mercante perfetto*, što se, kako piše Muljačić, »stoljećima pobožno ponavljalo«.⁹¹ Međutim, premda se Tucci nije upuštao u preinake dvaju firentinskih prijepisa, njihove zapise također nije uputno smatrati pouzdanim. Osim prijepisa koji je objavljen 1573. godine, to je potvrdio i prijepis koji je objavljen 2009. godine, dakle onaj koji je priredila Zdenka Janeković Römer. Primjerice, prema prijepisu koji je objavljen 1990. godine, kada je raspravljao o svojstvima trgovca, Kotruljević je istaknuo da se s oca na sina ne prenose samo sličnosti u tjelesnom izgledu, već da otac i sin nalikuju i po duševnim svojstvima, nakon čega je izjavio da tako kaže i Cecco d'Ascoli, a potom citirao stih iz d'Ascolijeva djela *L'Acerba*: »Izgled

87 Aristoteles, »Oeconomica«, u: *Aristotelis Stagyrtae Ethicorum Lib. X. cum Aver. Corduben. exactiss. commentarijs. Item & eiusdem Aristo. Politicorum Libri VIII. ac Oeconomicorum Lib. II. Leonardo Aretino interprete.* (Lugd.: Apud Iacobum Giunctam, 1542), ff. 273r-285v, liber secundus, caput III., f. 284v: »Quapropter & privatim & publice decet eum qui vitam agit: ad omnes deos: hominesque respicere: multum etiam ad uxorem & filios, & parentes.«

88 Benedictus de Cotrullis, »De navigatione« / Benedikt Kotruljević, »O plovidbi«, u: Benedikt Kotruljević, *De navigatione / O plovidbi*, priredio i preveo Damir Salopek (Zagreb: Ex libris, 2005), pp. 18-237, [liber] secundus, c.[apitulo] II, p. 100 [f. 25r-v]: »Et dicie lu texto nella traductione de misser Leonardu Aretino, traducta ex Plutharco de greco in latinum:« / [knjiga] druga, II. poglavlje, p. 101.

89 Francesco Patritio, »Al molto mag.[nifi]co et magnanimo M. Giacomo Ragazzoni« / Franjo Petrišević [Frane Petrić], »Vrlo uzvišenom i velikodušnom gospodinu Giacomu Ragazzoniju«, u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenu trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 10-29, na p. 12: »presi fatica, che picciola non fu, di levarvi infinito numero di errori, che non dirò ogni capo, ma quasi ogni parola haveano ripieno.«

90 Pavao Ravlić, »Predgovor«, u: Benedikt Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, s talijanskoga preveo Žarko Muljačić. Tekst 13. poglavlja [prve knjige] prevela Karmen Milačić (Zagreb: Binoza press, 2005), pp. I-XII, na p. VIII.

91 Muljačić, »U potrazi za izvornim Kotruljevićem«, p. 3.

odaje kakvoću srca.«⁹² No, prijepisi koji su objavljeni 1573. i 2009. godine sadrže drugačije zapise o talijanskom pjesniku, liječniku i filozofu Ceccu d'Ascoliju (1269?-1327). Iz njih doznajemo da je hrvatski mislilac nakon tvrdnje o sličnostima oca i sina zapravo zapisao da »tako kaže i pjesnik iz Ascolija koji je preuzeo od Filozofa: 'Izgled odaje kakvoću srca.'⁹³ Znači, za razliku od prijepisa koji su objavljeni 1990. godine, u prijepisima koji su objavljeni 1573. i 2009. godine Cecco d'Ascoli nije imenovan, već stoji da je »pjesnik iz Ascolija« svoj stih o tome da »izgled odaje kakvoću srca« preuzeo od Aristotela, što pak nije zabilježeno u prijepisima objavljenima 1990. godine.

2.1.2. Uloga *Nikomahove etike* u oblikovanju Kotruljevićeve etičke misli

U svojem spisu Kotruljević se od Aristotelovih djela najčešće pozivao na *Nikomahovu etiku*. Budući da se spis o umijeću trgovanja, posebice njegova treća knjiga, može smatrati i spisom u kojem je Kotruljević, kao što je, ponavljam, ustanovio Ivica Martinović, »razvio prvi nauk o krepo-

stima trgovca, dakle prvu etiku jedne renesansne profesije uopće«,⁹⁴ u ovom potpoglavlju usmjerit će se na ulogu *Nikomahove etike* u oblikovanju Kotruljevićeve etičke misli.

Na *Nikomahovu etiku* Kotruljević se prvi puta pozvao u trećem poglavlju prve knjige, dakle u poglavlju koje je naslovio »Dela qualita dela persona delo mercante« (»O svojstvima trgovčeve osobe«). U njemu je izvijestio da Aristotel u drugoj knjizi *Nikomahove etike* naučava i to »da su sve krajnosti loše« (*che tucti li extremi songo viciosi*).⁹⁵ Kao što se može doznati iz kritičkih izdanja latinskih prijevoda, Aristotel je u drugoj knjizi *Nikomahove etike* razlikovao suvišak (*nimum*), manjak (*parum*) i sredinu (*medium*), pri čemu je o suvišku i manjku, dakle krajnostima, iznio i sljedeće tvrdnje: »suvišak je pogreška, kao i manjak«;⁹⁶ »suvišak i manjak značajka su poroka«;⁹⁷ »krajnosti nisu ni hvalevrijedne ni ispravne nego prijekorne«.⁹⁸ Premda

92 [Benedetto Cotrugli], »Della qualità della persona del mercatante.«, primo libro, capitolo 3°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 142-145, na p. 143: »perché come vedemo, per virtù del seme naturale, molto per inpressione nella figura et similitudine dal padre al figlio, così anche molto presta nella anima interiore, come dice Ceccho d'Ascoli: 'Monstra la vista qualità del core'.« Usp. Cecco d'Ascoli, *L'Acerba*, con prefazione, note e bibliografia di Pasquale Rosario (Lanciano: Editore R. Carabba, 1916), libro secondo, capitolo III (1), vv. 1-3, p. 56: »Mostra la vista qualità del core, / Lagreme poche col tracto sospiro, / Col pietoso sguardo che ven d' amore.«

93 [Benedetto Cotrugli Raugeo], »Della qualità, della Persona del Mercante.«, il primo libro, cap. III. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O svojstvima trgovčeve osobe«, prva knjiga, poglavlje III., u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 82-99 [ff. 10r-14r], na p. 90 [f. 12r]: »Onde disse 'l poeta Ascolano che l'usurpò dal filosofo. Mostra la vista, qualità del cuore.«; [Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante« / [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), p. 132 [f. 10r]: »perche cosi disse il poeta Asculano el qual usurpo da philosopho: 'Mostra la vista qualita del core'.« / p. 352.

94 Ivica Martinović, »Benedikt Kotruljević (2)«, *Zbor* 4, br. 3(30), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 18 (travanj, 1994), br. 4, p. 9b.

95 [Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante« / [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), p. 135 [f. 12r]: »Et perche dicimo che lo corpo sia abituato al supportare le fatiche, così anche dico come c' insegna Aristotile nel secundo del *Ethica*, che tucti li extremi songo viciosi.« / p. 354.

96 Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων. / Aristotelis *Ethica Nicomachea.*, lib. II., cap. VI. [V.], u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen secundum. Continens *Ethica, Naturalem auscultationem, De coelo, De generatione et Metaphysica*. (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1850), pp. 1-130, na p. 19b: »Ergo virtus in perturbationibus et actionibus versatur: in quibus utrisque quod nimius est, errat: quod parum, vituperatur: quod vero medium servat, et laudi datur, et recte factum est.« Vidi i: Aristotel, *Nikomahova etika*, prijevod s izvornika, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan. Predgovor i filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988), 1106b 23-26, pp. 31-32.

97 Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων. / Aristotelis *Ethica Nicomachea.*, lib. II., cap. VI. [V.], p. 20b: »Ob has igitur causas nimum et parum ad vitium pertinent; medium ad virtutem.«. Vidi i: Aristotel, *Nikomahova etika*, 1106b 33-34, p. 32.

98 Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων. / Aristotelis *Ethica Nicomachea.*, lib. II., cap. VII., p. 21b: »ut in omnibus rebus mediocritatem esse laudandam, extrema autem nec recta nec laudanda, sed vituperanda.«. Vidi i: Aristotel, *Nikomahova etika*, 1108a 15-16, p. 34.

se nije mogao koristiti takvim izdanjima, Kotruljević je Aristotelove tvrdnje o suvišku i manjku mogao doznati iz latinskog prijevoda Leonarda Brunija. Druga knjiga tog prijevoda također sadrži Aristotelove zapise o suvišku (*additio*), manjku (*diminutio*) i sredini (*medium*), kao i tvrdnje koje su podudarne s onima iz kritičkih izdanja latinskih prijevoda: suvišak i manjak su prijekorni (*additio et diminutio vituperabilia sunt*),⁹⁹ suvišak i manjak su dio nevaljalstva (*additio et diminutio ex parte maliciae*),¹⁰⁰ krajnosti nisu ni ispravne ni hvalevrijedne, nego dostojne prijekora (*extrema verò neque recte neque laudabilia: sed reprehensione digna*).¹⁰¹ Na temelju ovih podataka Kotruljević je doista mogao zaključiti da su sve krajnosti loše. No, pritom ipak ističem da u drugoj knjizi *Nikomahove etike*, bilo u Brunijevu prijevodu bilo u prijevodima koji su objavljeni u kritičkim izdanjima, nijednom nije zapisana tvrdnja čiji bi sadržaj bio istovjetan onoj iz Kotruljevićeva spisa. To, dakako, ne znači da hrvatski mislilac svoje stajalište o krajnostima nije mogao steći nadahnut neposrednim čitanjem druge knjige *Nikomahove etike*, premda pobuđuje sumnju, posebice zato jer je Akvinac u djelu *De malo* zabilježio sljedeće: »Extrema in moralibus sunt vitiosa. ... ut patet in II *Ethicorum*.«¹⁰²

Svoju suglasnost s Aristotelovim etičkim naukom Kotruljević je iskazao i onda kada je pisao o prodaji na rok, dakle u sedmom poglavlju prve knjige. Pritom je zabilježio rečenicu koja u prijevodu Zdenke Janeković Römer glasi: »Iako je bo-

jažljivost [stidljivost, sramežljivost] (*la verecundia*) pohvalna kod mladića, za osudu je kod ljudi zrele dobi, kako hoće Aristotel u *Etici*.«¹⁰³ Podatke o tome da stidljivost ne treba smatrati vrlinom, zatim o tome da ona ne priliči svakoj dobi, nego samo mladima, onda o tome da je pohvalna kod mladića, dok je nitko ne hvali u koga starijeg, kao i o tome da stariji čovjek ne bi smio činiti ništa zbog čega bi se trebao stidjeti, Kotruljević je mogao doznati iz Brunijeva prijevoda četvrte knjige *Nikomahove etike*.¹⁰⁴ Međutim, sve te podatke mogao je doznati i od dvojice srednjovjekovnih tumačitelja Aristotelova nauka: Alberta Velikog¹⁰⁵ i Tome Akvinca.¹⁰⁶

103 [Cotrugli], »Delo vendere al termine« / [Kotrulj], »O prodaji na rok« (Janeković Römer, 2009), p. 150 [f. 19r]: »Per ben che la verecundia sia laudabile neli giovenecti, tamen, como vole Aristotile nel *Ethica*, che la verecundia neli homini provecti in etate e damnabile.« / pp. 365-366.

104 Aristoteles, »Ethicorum [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber quartus, caput XVI., f. 69r: »De verecundia non ita loquendum est quasi de aliqua virtute:«; f. 69v: »Nec verò omni aetati congruit verecundia: sed iuvenili. ... Et laudamus ex iuvenibus verecundos. Seniores verò nemo laudat quod verecundus sit. Nihil enim ab eo fieri censemus quod sit verecundia dignum:«.

105 Albertus Magnus, *Ethicorum* lib. X. [Commentarii in X. libros *Ethicorum* Aristotelis], liber IV, tract. III, caput VI., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen septimum. *Ethicorum* lib. X. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891), p. 326a: »Quartum locum inter adjunctas tenet verecundia: eo quod nec virtus est nec in genere virtutis,«; p. 327a: »Amplius autem de verecundia loquentes, prout humanis conversationibus attribuitur, nec omni aetati, nec omni professioni convenit passio verecundiae: sed juvenili tantum aetati congruit, ... A verecundia autem a talibus peccatis prohibentur: et ideo eos qui de numero juvenum verecundi sunt, laudamus. Senes autem utique nullus laudabit, in hoc quod verecundabiles sint. Non enim existimamus nec posuimus quod senem aliquid oporteat operari in quo sit verecundia.«

106 Thomas Aquinas, *Sententia libri Ethicorum*, lib. IV, lectio 17, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XLVII. *Sententia libri Ethicorum*, cura et studio fratrum praedicatorum. Volumen II, libri IV-X – Indices (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1969), p. 259, 1128b 10: »De verecundia autem ut quadam virtute non convenit dicere;«; 1128b 15-16: »Non omni utique aetati passio congruit, sed iuve-

99 Aristoteles, »Ethicorum [*Ethica Nicomachea*]«, u: *Aristotelis Stagyrtae Ethicorum Lib. X. cum Aver. Corduben. exactiss. commentarijs. Item & eiusdem Aristot. Politicorum Libri VIII. ac Oeconomicorum Lib. II. Leonardo Aretino interprete*. (Lugd.: Apud Iacobum Giunctam, 1542), ff. 2r-179v, liber secundus, caput V., f. 28v.

100 Aristoteles, »Ethicorum [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber secundus, caput V., f. 28v.

101 Aristoteles, »Ethicorum [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber secundus, caput VII., f. 29v.

102 Thomas Aquinas, *De malo*, q. 10, a. 1, s.c., u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXIII. *Quaestiones disputate de malo*, cura et studio fratrum praedicatorum (Roma: Commissio Leonina / Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1982), p. 218a.

Očekivano, Kotruljević se na *Nikomahovu etiku* oslonio i u trećoj knjizi svojega spisa o umijeću trgovanja: u devetom poglavlju, onom koje je naslovio »Dela astucia delo mercante« (»O trgovčevoj lukavosti«), u trinaestom poglavlju, onom koje je naslovio »Del' auctorita delo mecante« (»O trgovčevu ugledu«), i u osamnaestom poglavlju, onom koje je naslovio »Della temperantia delo mercante« (»O trgovčevoj umjerenosti«). Izvor njegovih spoznaja pritom je nedvojbeno bilo moguće ustanoviti u poglavlju posvećenom trgovčevoj lukavosti. Iz tog poglavlja doznajemo da »lukavost vodi u zlo«, kao i to da tako »kaže Filozof u šestoj knjizi *Etike*.«¹⁰⁷ Budući da je iz šeste knjige Brunijeva prijevoda mogao doznati tek to da je lukavost moć (*potentia*) koja je pohvalna ukoliko joj je djelovanje ispravno, kao i to da je moć koja je prijevara ukoliko joj je djelovanje nevaljalo,¹⁰⁸ tvrdnju da »lukavost vodi u zlo« Kotruljević nije temeljio na neposrednu uvidu u *Nikomahovu etiku*, nego ju je preuzeo iz *Sume teologije*. Naime, Akvinac je u trećem članku (*articulus*) 55. pitanja (*quaestio*) drugog odsjeka (*secunda secundae*) drugoga dijela (*secunda pars*) svoje *Sume* zapisao sljedeću rečenicu: »astutia in malo accipitur; sicut et Philosophus dicit, in VI *Ethic*.«¹⁰⁹ Da je izvor

nili.«; 1128b 18-21: »Et laudamus quidem iuvenum verecundos. Senem autem nullus utique laudabit quoniam verecundabilis; nihil enim existimamus oportere ipsum operari in quibus est verecundia.«

107 [Benedetto Cotrugli], »Dela astucia delo mercante«, [libro terço], capitulo VIII. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj lukavosti«, [treća knjiga], deveto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), p. 263 [ff. 69v-70r], na p. 263 [f. 70r]: »l' astucia si piglia in malo, come dicie Philosopho VI *Ethorum*.« / p. 451.

108 Aristoteles, »*Ethorum [Ethica Nicomachea]*« (Bruni, 1542), liber sextus, caput XVI., f. 101v: »Est igitur quaedam potentia quam astutiam vocant: hoc huiusmodi est ut ad subiectam intentionem agere ista possit: & ad effectum perducere. Si itaque id ad quod interdum rectum sit laudabilis est: sin autem improbum: tunc est dolus.«

109 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 55, a. 3, ad. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensa Leonis XIII P. M. edita*. Tomus octavus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LVI, ad Codices manus-

Kotruljevićeve tvrdnje o lukavosti bila Akvinčeva *Suma teologije*, a ne Aristotelova *Nikomahova etika*, dodatno potvrđuje i to da je Kotruljević u poglavlje posvećeno trgovčevoj lukavosti još dva puta uvrstio zapise koji su bili istovjetni onima iz trećeg članka 55. pitanja drugog odsjeka drugoga dijela *Sume*.¹¹⁰

U poglavlju o trgovčevu ugledu i u poglavlju o trgovčevoj umjerenosti, Kotruljević se pozvao na Aristotelovu odredbu vrline. U oba navrata uputio je na drugu knjigu *Nikomahove etike*,¹¹¹ pri čemu je u poglavlju o trgovčevoj umjerenosti odredbu zapisao na latinskom jeziku: »Virtus est habitus electivus in medio existens.«¹¹² I ovom prilikom moguće je zaključiti da odredbu najvjerojatnije nije doznao temeljem neposredna uvida u neki od latinskih prijevoda Aristotelova djela, time ni temeljem uvida u prijevod koji je sačinio Bruni (*erit virtus habitus vel electivus vel voluntarius in mediocritate existens*),¹¹³ već ili zahva-

criptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1895), p. 400b.

110 [Cotrugli], »Dela astucia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj lukavosti« (Janeković Römer, 2009), p. 263 [f. 70r] / p. 451. Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 55, a. 3, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensa Leonis XIII P. M. edita*. Tomus octavus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LVI (Romae, 1895), p. 400a-b.

111 [Benedetto Cotrugli], »Del' auctorita delo mercante«, [libro terço], capitulo XIII. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevu ugledu«, [treća knjiga], trinaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 269-270 [ff. 71v-72r], na p. 270 [f. 72r] / p. 455; [Benedetto Cotrugli], »Della temperantia delo mercante«, [libro terço], capitulo XVIII. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti«, [treća knjiga], osamnaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 280-285 [ff. 75r-77v], na p. 280 [f. 75v] / pp. 463-466, na p. 463.

112 [Cotrugli], »Della temperantia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 280 [f. 75v] / p. 463: »Vrlina je izabrana navika koja se nalazi u sredini.«

113 Aristoteles, »*Ethorum [Ethica Nicomachea]*« (Bruni, 1542), liber secundus, caput V., f. 28v.

ljujući upućenosti u sadržaj Albertovih tumačenja Aristotelove *Etike* ili zahvaljujući upućenosti u sadržaj Tominih djela, posebice *Sume teologije*. Prema Albertovim spoznajama, Aristotelova odredba vrline glasila je ovako: »habitus electivus in medietate existens«. ¹¹⁴ No, podatke o Aristotelovoj odredbi vrline, kao i o knjizi *Nikomahove etike* u kojoj je ta odredba zapisana, Kotruljević je imao priliku doznati i iz Tomine *Sume*. U tom djelu Toma je odredbu zapisao u brojnim pitanjima, od kojih izdvajam tek 64. pitanje drugog odsjeka prvoga dijela (*Philosophus dicit, in II Ethic., quod virtus moralis est habitus electivus in medietate existens*) ¹¹⁵ i 47. pitanje drugog odsjeka drugoga dijela (*quia in II Ethic. definitur virtus habitus electivus in medietate existens*). ¹¹⁶

Zahvaljujući posljednjem od Kotruljevićevih pozivanja na *Nikomahovu etiku*, osnovano je tvrditi da je hrvatski mislilac ipak čitao neki od latinskih prijevoda toga Aristotelova djela. U sedmom poglavlju četvrte knjige, dakle u poglavlju koje je naslovio »Deli figliuoli« (»O djeci«), Kotruljević je, i to na latinskom jeziku, prenio tri rečenice iz prve knjige *Etike*: »Najbolji je onaj koji je, znajući sve sam po sebi, vlastiti vođa i sam sebe najbolje pokreće. S druge strane, dobar je i onaj koji sam ne vidi, ali vjeruje onome tko pravo savjetuje. Onaj

koji niti sam razabire niti vjeruje pametnom savjetu ni u čemu nije koristan.« ¹¹⁷ Te rečenice, koje su, zapravo, prijevod Heziodovih stihova iz *Poslova i dana*, Aristotel je zapisao uz tvrdnju da je, kao što prevodi Tomislav Ladan, »činjenica počelo, i ako je to dostatno jasno, neće biti potrebe znati i razlog; takav već zna načela ili ih lako shvaća«, nakon čega je onoga »koji nema ni jedno od toga« uputio na navedene stihove grčkog pjesnika Hezioda. ¹¹⁸ Triju citiranih rečenica iz spisa o umijeću trgovanja ovoga puta nema ni u Albertovim ni u Tominim djelima, dok kritička izdanja latinskih prijevoda *Nikomahove etike* sadrže zapise koji se uvelike razlikuju od Kotruljevićevih. Međutim, uvid u Brunijev latinski prijevod *Nikomahove etike*, dakle uvid u prijevod kojim se Kotruljević mogao poslužiti, a koji se redovito razlikuje od prijevoda koji su objavljeni u kritičkim izdanjima, omogućava spoznaju o najvjerojatnijem Kotruljevićevu izvoru preuzetih rečenica. Prva od triju citiranih Kotruljevićevih rečenica istovjetna je Brunijevoj, ¹¹⁹ druga je parafrazirana, ¹²⁰ dok se treća, koja u Brunijevu prijevodu sadrži četrnaest, a u Kotruljevićevu spisu šesnaest riječi, od Brunijeve razlikuje tek u četirima riječima. ¹²¹

114 Albertus Magnus, *Ethicorum* lib. X. [Commentarii in X. libros *Ethicorum* Aristotelis], liber II, tract. II, caput V., u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen septimum. *Ethicorum* lib. X. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891), p. 178b.

115 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* I-II, q. 64, a. 1, s.c., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus sextus. Prima secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LXX, ad Codices manuscriptorum Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1891), p. 412a.

116 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 47, a. 5, arg. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus octavus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LVI (Romae, 1895), p. 352a.

117 [Benedetto Cotrugli], »Deli figliuoli«, [libro quarto], capitulo septimo. / [Benedikt Kotrulj], »O djeci«, [četvrta knjiga], sedmo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 320-325 [ff. 92r-94v], na p. 323 [f. 93v] / pp. 492-496, na p. 494.

118 Aristotel, *Nikomahova etika*, 1095b 6-14, p. 4. Usp. Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων. / Aristotelis *Ethica Nicomachea*, lib. I., cap. IV. [II.], p. 3b.

119 Aristoteles, »*Ethicorum* [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber primus, [caput IV.], f. 7r: »Optimus ille quidem qui per sese omnia noscens; praeceptor suus ipse sibi meliora peregit.« Usp. [Cotrugli], »Deli figliuoli« (Janeković Römer, 2009), p. 323 [f. 93v]: »Optimus ille quidem qui per se omnia noscens preceptor suus ipse sibi meliora peregit.«

120 Aristoteles, »*Ethicorum* [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber primus, [caput IV.], f. 7r: »Ille bonus rursus monitus qui recta sequatur.« Usp. [Cotrugli], »Deli figliuoli« (Janeković Römer, 2009), p. 323 [f. 93v]: »Rursus et ille bonus qui non per se videt set credit recta moventi.«

121 Aristoteles, »*Ethicorum* [*Ethica Nicomachea*]« (Bruni, 1542), liber primus, [caput IV.], f. 7r: »Qui nec ipse videt: neque credit recta moventi; hic nulla in parte utilis est.« Usp. [Cotrugli], »Deli figliuoli« (Janeković

Dakako, ukazivanjem na Kotruljevićeva spominjanja *Nikomahove etike* nije ni približno iscrpljeno istraživanje »Aristotelova« utjecaja na oblikovanje Kotruljevićeve etičke misli. Naime, na Aristotela i njegova etička stajališta Kotruljević se u spisu pozvao još nekoliko puta, pri čemu izdvajam još ova dva zapisa: »Neznalice su općenito zli, prema uzrečici Filozofa koji kaže: 'Svaki je neznanica zao'«;¹²² »Čast koju ukazuješ drugima tvoja je, prema onoj Aristotelovoj: 'Čast pripada onome koji časti'«.¹²³ Premda nisam obradio sve iskaze koji se u spisu o umijeću trgovanja odnose na Aristotelov etički nauk, ipak smatram da sam ukazao na možebitne izvore koji su Kotruljeviću omogućili doznavanje Aristotelovih etičkih stajališta. Prema mojim spoznajama, Kotruljevići izvori o Aristotelovu nauku u *Nikomahovoj etici* mogla su biti djela Alberta Velikog ili djela Tome Akvinca. No, Kotruljević je bio i neposredno upoznat sa sadržajem *Nikomahove etike*. Na temelju poduzetih istraživanja, zaključio sam da je to Aristotelovo djelo najvjerojatnije čitao u latinskom prijevodu svojega suvremenika Leonarda Brunija. Ipak, točne izvore Kotruljevićevih spoznaja o Aristotelovu nauku danas je vrlo teško ili čak gotovo nemoguće doznati sa sigurnošću. Razlog tome je taj što je *Corpus Aristotelicum* Latinima bio posredovan na različite načine: u grčkim inačicama, u latinskim prijevodima, od brojnih tumačitelja. Kotruljevići zapisi i podaci o Aristotelovu nauku zato se uvelike razlikuju od onih kojima se služimo danas. Za današnju, pak, upućenost u Aristotelov nauk zaslužni su, kao što je 1995. godine izvijestio Damir Barbarić u prvom svesku hrestomatije filozofije, »stoljetni napori filologā, njihova

rada na obradi i usklađivanju brojnih verzija i varijanti rukopisā, potpomognutog strpljivim konzultiranjem dragocjenih antičkih komentatora«, što je, zapravo, pretpostavka »naših današnjih koliko-toliko pročišćenih i usuglašenih tekstova originalā.«¹²⁴

3. Filozofi i filozofski izvori rimskog razdoblja antičke filozofije

Osim filozofā i filozofskih izvora koji pripadaju grčkom razdoblju, u spisu o umijeću trgovanja zastupljeni su filozofi i filozofski izvori koji pripadaju rimskom razdoblju antičke filozofije. Naime, Kotruljević se poslužio filozofskom i književnom ostavštinom dvojice znamenitih Rimljana: Marka Tulija Cicerona (*Marcus Tullius Cicero*, 106-43. pr. n. e.) i Lucija Aneja Seneke (*Lucius Annaeus Seneca*, 4. pr. n. e.-65. n. e.).

Nažalost, Ciceronov filozofski nauk vrlo se često prešućuje ili obezvređuje. Ali, kao što ističe Anthony Arthur Long, profesor na Kalifornijskom sveučilištu Berkeley i jedan od vodećih istraživača helenističke filozofije, Ciceron je, posebice svojim djelom *De officiis*, uvelike doprinio filozofiji koja se bavi ljudskim ponašanjem, dok je u političkim djelima *De re publica* i *De legibus* izložio pojmove koje su stoici koristili u svojem nauku o prirodnom pravu i pravdi.¹²⁵ Prema Longovu mišljenju, djela koja je napisao Ciceron, a uz ona koja su napisali Seneka i Marko Aurelije (*Marcus Aurelius Antoninus Augustus*, 121-180), bila su zaslužna za to da svećenici, znanstvenici i političari koji su

Römer, 2009), p. 323 [f. 93v]: »Qui vero neque per se videt neque credit recta moventi, hic nula in parte utilis est.«

122 [Cotrugli], »Dela sciencia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevu znanju« (Janeković Römer, 2009), p. 251 [f. 65v]: »perche l' ignoranti tuti comunamente sono cattivi, secundo la sententia del Philosopho, disse: 'Omnis ignorans malus.'« / p. 442.

123 [Cotrugli], »Della temperantia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 283 [f. 76v]: »lo honor che fai ad altro l' e tuo, iuxta quello d' Aristotile: 'Honor est honorantis'« / p. 465.

124 Damir Barbarić, »Aristotel«, u: Damir Barbarić (priređivač sveska), *Grčka filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 1 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), pp. 221-247, na pp. 224-225.

125 A. A. Long, *Hellenistic philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, second edition (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986), p. 231: »but there can be no doubt that the humane Stoicism of *De officiis*, his most influential work, represents views which he himself approved. It is the bearing of philosophy on human conduct which matters most to Cicero. Nor should one overlook the importance of his earlier political writings, *De re publica* and *De legibus*, in which the Stoic concepts of natural law and justice are expounded.«

djelovali tijekom 16., 17. i 18. stoljeća budu upoznati s osnovnim principima stoicizma.¹²⁶ Naposljetku, a što doznajemo iz studije »Helenistička filozofija« koju su napisali Jacques Brunschawig i David Sedley, Ciceron je bio »sljedbenik Nove Akademije«¹²⁷ i njegovi filozofski dijalozi, posebice oni koji su »napisani 45-44. godine pr. n. e.«, spadaju u glavne izvore o nauku stoikā.¹²⁸

Podatke o drugom filozofu rimskog razdoblja antičke filozofije na čiji se nauk Kotruljević oslonio u svojem spisu, znači o Seneki, možemo doznati i iz, primjerice, prvoga sveska djela *A History of Philosophy* koje je napisao engleski povjesničar filozofije Frederick Copleston (1907-1994). Prema Coplestonovim spoznajama, Seneka je naglašavao praktičnu stranu filozofije, pri čemu je bio pobornik onakva načina života koji je u skladu s vrlinom, a ne filozof koji se bavio teorijskim istraživanjima naravi filozofije.¹²⁹ Na temelju toga Copleston je zaključio da se Seneka filozofijom bavio zato što je omogućavala stjecanje vrline.¹³⁰ O Senekinu interesu prema praktičnoj filozofiji izvjestili su i Brad Inwood te Pierluigi Donini u

126 Long, *Hellenistic philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*, p. 107: »Cicero, Seneca, and Marcus Aurelius were read and re-read by those who had time to read in the sixteenth, seventeenth and eighteenth centuries. These Roman writers helped to disseminate the basic principles of Stoicism to priests, scholars, politicians and others.«

127 Jacques Brunschawig i David Sedley, »Helenistička filozofija«, preveo Pavel Gregorić, u: Pavel Gregorić, Filip Grgić, Maja Hudoletnjak Grgić (priredili), *Helenistička filozofija: epikurovci, stoici, skeptici* (Zagreb: KruZak, 2005), pp. 1-29, na p. 23.

128 Brunschawig i Sedley, »Helenistička filozofija«, p. 14.

129 Frederick Copleston, *A History of Philosophy 1: Greece and Rome* (London / New York: Continuum, 2003), p. 428: »Seneca emphasises the practical side of philosophy, ethics, and – within the sphere of ethics – is more concerned with the practice of virtue than with theoretical investigations into its nature.« Vidi i: Frederik Koplston, *Istorija filozofije I: Grčka i Rim*, predgovor i prevod Slobodan Žunjić (Beograd: BIGZ, 1988), p. 466.

130 Copleston, *A History of Philosophy 1: Greece and Rome*, p. 428: »He [Seneca] does not seek intellectual knowledge for its own sake, but pursues philosophy as a means to the acquirement of virtue.« Vidi i: Koplston, *Istorija filozofije I: Grčka i Rim* (Beograd, 1988), p. 466.

svojoj studiji »Stoička etika«. Prema njihovu mišljenju, stoici »nisu škrtarili u artikuliranju pravilā, upozorenjā, nagovorā i savjetā«, što potvrđuju »mnoga Senekina pisma te njegova rasprava *De beneficiis*«, iz kojih možemo doznati i »o krajnjoj potankosti s kojom su stoici analizirali moguće situacije i predlagali obrasce ponašanja.«¹³¹

U ovom poglavlju obradit ću Kotruljevićev odnos prema Ciceronu i Seneki, jedinim filozofima rimskog razdoblja antičke filozofije koji su spomenuti u spisu o umijeću trgovanja. Uz to ću, dakako, ukazati i na izvore koji su Kotruljeviću omogućili spoznaju njihovih stajališta. Zapise hrvatskog renesansnog mislioca o spomenutoj dvojici filozofa pritom ću analizirati u dvama potpoglavljima. Budući da sam se odlučio za kronološki pristup, prvo potpoglavlje bit će posvećeno Ciceronu, dok će drugo biti posvećeno Seneki.

3.1. »Naš Tulije« (*il nostro Tullio*)

Nakon analize svih zapisa koji se u spisu o umijeću trgovanja odnose na Cicerona, doznao sam da je Kotruljević zabilježio naslove dvaju Ciceronovih djela: *De senectute* i *De re publica*. No, premda im nije naveo naslove, pri pisanju spisa nedvojbeno je koristio i ova Ciceronova djela: *De imperio Cn. Pompeii*, *De oratore* i *De officiis*. Uz to, Ciceronovo stajalište je u jednom navratu doznao i posredno: citirao je rečenicu koju je kršćanski apologet Lucije Cecilije Firmijan Laktancije (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*, oko 240-320) preuzeo iz Ciceronova djela *De legibus*. U odlomcima koji slijede ukazat ću na kontekst koji je prethodio Kotruljevićevu pozivanju na Ciceronova stajališta i djela.

Na djelo *De senectute* Kotruljević se pozvao jedino u trećem poglavlju prve knjige. U tom poglavlju trgovcu je savjetovao da svojega sina ili svoje bližnje ne usmjerava u trgovačko zvanje pod svaku cijenu, već da najprije bude upućen u

131 Brad Inwood i Pierluigi Donini, »Stoička etika«, prevela Maja Hudoletnjak Grgić, u: Pavel Gregorić, Filip Grgić, Maja Hudoletnjak Grgić (priredili), *Helenistička filozofija: epikurovci, stoici, skeptici* (Zagreb: KruZak, 2005), pp. 307-369, na p. 363.

njihove sposobnosti i sklonosti, jer u suprotnom postoji mogućnost da u trgovačko zvanje usmjeri nekoga tko će »teško napredovati i ostati na pola puta, s malom dobiti.«¹³² Ne smijemo se, piše Kotruljević, »hvatati ukoštac s prirodom želeći je pobijediti i nadvladati, jer bi ona pobijedila i najjačeg čovjeka.«¹³³ Da bi potkrijepio svoje stajalište, pozvao se na tumačenje koje, kako prevodi Janeković Römer, »sličnoj priči daje naš Tulije (*il nostro Tullio*) u knjizi *O starosti*, gdje između ostaloga kaže ove riječi: 'Ratovati s bogovima poput giganata nije ništa drugo nego boriti se protiv prirode.'¹³⁴ Premda je rečenicu koju je pripisao Ciceronu zabilježio na latinskom jeziku, ona se ipak neznatno razlikuje od one iz djela *De senectute*.¹³⁵ Usprkos tome, može se zaključiti da se pri pisanju spisa oslonio na zapise iz toga Ciceronova djela.

Zapisima iz drugoga Ciceronova djela koje je imenovao u spisu, dakle zapisima iz djela *De re publica*, Kotruljević se također poslužio samo jednom: u predgovoru treće knjige. Nakon što je istaknuo da sinovi moraju nastojati ne samo oponašati svoje očeve, nego ih i nadmašiti »u nekoj vrlini« (*in qualche virtù*), prosudio je da se u njegovo vrijeme tome ne teži, zbog čega je iskazao svoju zabrinutost za budućnost svijeta: »Kada bi se tako radilo, svijet bi postajao savršeniji, a ne bi tonuo u ponor, kao što svjedočimo.«¹³⁶ Kao uzore kojima

treba težiti pritom je izdvojio Rimljane, »od kojih smo se nemalo izrodili i udaljili«, a svoje stajalište osnažio je i time što se pozvao na zapise iz šeste knjige Ciceronova djela *De re publica*. Iz te knjige iskoristio je odlomke o rimskom vojskovođi i pjesniku Publiju Korneliju Scipionu (*Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Numantinus*, oko 185-129 pr. n. e.), koji ne samo da je, navodi Kotruljević, »slavno oponašao« svojega oca Lucija Emilija Paula (*Lucius Aemilius Paullus Macedonicus*, oko 229-160 pr. n. e.) u »ratnim stvarima, nego ga je i nadmašio u stjecanju slave i u rječitosti.«¹³⁷ Premda je Ciceronove zapise o Scipionovu »oponašanju« i nadmašivanju Emilija Paula prepričao na talijanskom jeziku, hrvatski mislilac je u spisu nedvojbeno iskazao upućenost u sadržaj djela *De re publica*.

Da bi ojačao svoja stajališta, Kotruljević se u četvrtom poglavlju prve knjige spisa o umijeću trgovanja također oslonio na događaj iz povijesti Rimskoga Carstva, a koji je bio nosivom temom Ciceronova govora objavljenoga pod naslovom *De imperio Cn. Pompeii*. Naime, kada je pisao o mjestu prikladnom za trgovca, Kotruljević je istaknuo da trgovac mora stanovati u mjestu koje obilježavaju mir i povjerenje, budući da, a prema prijevodu Janeković Römer, »kako kaže Ciceron

132 [Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante« / [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), p. 130 [f. 9r] / p. 350.

133 Ibid., p. 130 [f. 9v]: »et non dobbiamo pigliare la contesa con la natura per volerla vincere et superare che la vincerebbe ogni gagliardo huomo.« / p. 351.

134 Ibid., p. 130 [f. 9v]: »como si prova per la interpretatione de che da di simil favola il nostro Tullio in libro *De senectute*, dove dicie, intra l' altre, queste parole: 'Nichil enim aliud est cum diis gigantum more belare quam naturae repugnare'.« / p. 351.

135 Marcus Tullius Cicero, »Cato Maior de senectute ad T. Pomponium Atticum.«, 2, 5, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VII., ediderunt J. G. Baiter, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1864), pp. 235-262, na p. 237: »quid est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?«

136 [Benedetto Cotrugli], »Comincia lo terzo de vita politica delo mercante. Prohemio« / [Benedikt Kotrulj],

»Počinje treća knjiga o građanskom životu trgovca. Predgovor«, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 237-239 [ff. 59v-60v], na p. 238 [f. 60r]: »il che facendo, lo mundo sarebbe intanto piu perfection quanto lo vedemo in piu infinita.« / pp. 433-434, na p. 433.

137 [Cotrugli], »Comincia lo terzo de vita politica delo mercante. Prohemio« / [Kotrulj], »Počinje treća knjiga o građanskom životu trgovca. Predgovor« (Janeković Römer, 2009), p. 238 [f. 60r]: »E cosi facevano li Romani antiqui dali qualli non siamo poco digienerati d' ogni laudabile imitazione, come si legie del Africano minore, figliuolo di Paulo Emilio, come narra Cicerone nel VI *De re publica*, lo qual non solamente imito lo padre in le cose bellice gloriosamente, ma eciamdio lo passo in accumulacione dela gloria e dela eloquentia.« / p. 433. Usp. Marcus Tullius Cicero, »De re publica«, VI, 9-16, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII., ediderunt J. G. Baiter, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1865), pp. 145-248, na pp. 240-242.

u govoru o izboru cara, rat unesrećuje ljude«. ¹³⁸ Iz ovog citata nužno je izdvojiti, a potom analizirati njegova dva dijela: dio koji se odnosi na Ciceronov govor »o izboru cara« (*de imperatore deligendo*) i dio koji se odnosi na Ciceronovu tvrdnju da »rat unesrećuje ljude« (*la guera fa infelici li homini*). Što se tiče prvoga dijela citata, ponavljam da je u izdanju prijepisa koji je objavljen 2009. godine zapis »de imperatore deligendo« preveden »o izboru cara«. Na temelju toga, a možda i na temelju tvrdnje da rat unesrećuje ljude, Janeković Römer je uspjela zaključiti da je Kotruljević mislio na Ciceronov govor *De imperio Cn. Pompeii*. ¹³⁹ Premda je taj zaključak točan, povjesničari ili, pak, oni koji su upućeni u događaje o kojima je Ciceron govorio u rimskom senatu, znaju da je Gnej Pompej (*Gnaeus Pompeius Magnus*, 106-48 pr. n. e.), znači glavni protagonist govora, bio znameniti rimski vojskovođa, a ne rimski car. Zapis »de imperatore deligendo« zato nije bilo primjerenost prevesti »o izboru cara«, nego »o izboru zapovjednika«. Ukoliko zapis »como dicie Cicerone nel oratione de imperatore deligendo« prevedemo ispravno (»kako kaže Ciceron u govoru o izboru zapovjednika«), neupitno je da je Kotruljević u spisu mislio na govor *De imperio Cn. Pompeii*. Nažalost, Janeković Römer se nije oslonila na prijevod Žarka Muljačića, koji je 1989. godine isti zapis, dakle zapis »de Imperatore deligendo«, preveo ovako: »o izabiranju zapovjednika«. ¹⁴⁰

Inače, o kontekstu u kojem je nastao spomenuti Ciceronov govor izvijestio je i, primjerice, Dominic Berry u uvodnoj studiji djela *Cicero Defence Speeches*. Iz te studije doznajemo da je pretor Ciceron 66. godine prije nove ere, a ponukan prijedlogom tribuna Gaja Manilija (*Gaius Manilius*, 1. st. pr. n. e.), održao govor u kojem je podržao zakon o izboru Gneja Pompeja za zapovjednika rimske vojske u borbi protiv pontskoga kralja Mitridata (*Mithridates VI, rex Ponti*, 134-63 pr. n. e.), zahvaljujući čemu je zakon usvojen i, tri godine kasnije, kralj Mitridat pobijeđen, dok je Ciceron objavio govor *De imperio Cn. Pompeii*, koji je poznat i pod naslovom *Pro lege Manilia*. ¹⁴¹ Što se tiče drugoga dijela citata, znači Ciceronove tvrdnje da rat unesrećuje ljude, ona je u spisu o umijeću trgovanja zapisana na talijanskom jeziku: »la guerra fa infelici gl'huomini« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989); »la guerra ... fa infelice li homini« (Tucci, 1990); »la guera fa infelici li homini« (Janeković Römer, 2009). Da bi izvijestili o djelu i poziciji na kojoj se taj zapis nalazi u korpusu Ciceronovih djela, Muljačić, Tucci i Janeković Römer sastavili su tri različite bibliografske jedinice. Muljačić je tako uputio na šesti, kako ga naziva, paragraf francuskoga prijevoda Ciceronova djela *De imperio Cn. Pompeii*, a nakon toga na 425. stranicu i zapis »sed etiam metus ipse affert calamitatem.« ¹⁴² Za razliku od njega, Tucci

138 [Benedetto Cotrugli], »Delo loco abile alo mercante«, [libro primo], capitolo IIII. / [Benedikt Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca«, [prva knjiga], četvrto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 136-139 [ff. 12v-14r], na p. 137 [f. 13r]: »[il mercante] deve stare in loco dove si vive in pace et sença sospeto, perche, como dicie Cicerone nel oratione de imperatore deligendo, che nel' altre cose la guera fa infelici li homini.« / pp. 355-357, na p. 356.

139 [Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca« (Janeković Römer, 2009), p. 356, bilješka 24.

140 [Benedetto Cotrugli Raueo], »Del luogo habile al Mercante«, il primo libro, cap. IIII. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O mjestu prikladnu za trgovca«, prva knjiga, poglavlje IIII., u: Cotrugli Raueo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 98-107 [ff. 14r-16r], na p. 102 [f. 15r] i 103.

141 D.[ominic] H. Berry, »Introduction«, u: *Cicero, Defence Speeches*, translated with Introductions and Notes by D. H. Berry (Oxford / New York: Oxford University Press, 2000), pp. XI-XXX, na p. XV: »and in 66 he [Cicero] also gave his first deliberative speech, *Pro lege Manilia* ('For the Manilian law'). Rome had recently suffered a serious reverse in the Third Mithridatic War (73-63). ... The tribune Gaius Manilius proposed a bill to have the command transferred to Pompey, and invited Cicero to support it. As a praetor, Cicero could not avoid expressing an opinion – and yet he did not wish to alienate either the senate or the people, given that he would shortly be standing for the consulship. His solution was to give the bill his enthusiastic support, ... The bill was passed, Cicero published his speech, and Pompey concluded the war in 63.«

142 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 475, bilješka 24. Usp. [Marcus Tullius Cicéron], »Discours en faveur de la loi Manilia. Discours treizieme.«, VI., traduction nouvelle, par Charles Nisard, u: *Oeuvres complètes de Cicéron*, avec la

je, vjerojatno zato što firentinski prijepisi poslije riječi »Cicerone« ne sadrže zapis »nel oratione de imperatore deligendo« (»u govoru o izboru zapovjednika«), uputio ili na treće poglavlje neke od triju knjiga Ciceronova djela *De legibus* ili na cjelokupnu treću knjigu istoga djela, iz koje bismo, u nekom od sveukupno 49 poglavlja, trebali iščitati da rat unesrećuje ljude,¹⁴³ dok je Janeković Römer uputila na drugo poglavlje Ciceronova govora *De imperio Cn. Pompeii*.¹⁴⁴ Usprkos trudu troje kotruljevićologa da izvijeste o djelu i poziciji na kojoj se u Ciceronovu opusu nalazi zapis o tome da rat unesrećuje ljude, sigurno je tek da je Kotruljević, posebice zbog toga što se pozvao na govor »de imperatore deligendo« (»o izboru zapovjednika«), u svojem spisu mislio na djelo *De imperio Cn. Pompeii*.

Ciceronovo djelo o čijoj se tematici Kotruljević također očitovao u svojem spisu bilo je i *De oratore*. To je učinio u posljednjem, osamnaestom poglavlju treće knjige, onda kad je trgovca poučavao umjerenosti, vrhunskoj vrlini koja, kako tvrdi, »sa sobom nosi mnoge druge [vrline]«. ¹⁴⁵ Nakon što je istaknuo da trgovac mora biti umjeren »i u sreći i u nesreći« (*nele cose prospere et adverse*) te »u jelu i u piću« (*nelo mangiare et nelo bevete*), Kotruljević je trgovcu poručio i to da mora biti umjeren »u govoru« (*nel parlare*), kao i to da

mora znati na koji će »način govoriti.«¹⁴⁶ Odmah potom izjavio je da o tome neće »otezati«, budući da je riječ o vrlo »opširnu predmetu« i budući da se »Tulije oznojio da bi napisao djelo o tome«. ¹⁴⁷ Time je aludirao na Ciceronovo djelo *De oratore*. No, osim što je izvijestio o njegovoj tematici, Kotruljević je barem u jednom navratu razotkrio i svoju upućenost u sadržaj toga djela. To je učinio u trećem poglavlju prve knjige, onom u kojem je trgovca poučavao i tome da svojega sina ili svoje bližnje ne usmjerava u trgovačko zvanje pod svaku cijenu, znači u poglavlju u kojem se pozvao na Ciceronovo djelo *De senectute* i zapis da »ratovati s bogovima poput giganata nije ništa drugo nego boriti se protiv prirode.«¹⁴⁸ Stajalište da čovjeku treba preporučiti posao koji je u skladu s njegovom prirodom, potkrijepio je i time što je pohvalio postupke Apolonija Molona (*Apollonius Molo/n/*, 1. stoljeće pr. n. e.), grčkog učitelja govornišva iz Alabande. Naime, kada bi mu, bilježi Kotruljević, na poduku doveli »nekoga tko je bio podoban za to«, Apolonije iz Alabande (*Apollonio Alebandense*) ga je vrlo rado primao, ali »kad bi se dogodilo da mu dođu s nekim nepodobnim i nesposobnim, poticao ga je neka prione drugom poslu i odbijao ga poučavati da ne bi gubio vrijeme.«¹⁴⁹ Ne spominjući Cicerona, hrvatski mislilac je ovu rečenicu zapisao na talijanskom jeziku. Njome je prepričao početak dvadesetosmog poglavlja prve knjige djela *De oratore*,¹⁵⁰ što je, smatram, dostatan dokaz

traduction en français, publiées sous la direction de M. Nisard. Tome Deuxième. (Paris: J. J. Dubochet, Le Chevalier et c^{ie}, 1850), pp. 422-441, na p. 425b. Da je Muljačić koristio francuski prijevod Ciceronova djela *De imperio Cn. Pompeii* te smatrao da je to djelo podijeljeno na paragrafe, vidi u: [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 474, bilješka 15: »Cicero, De imp. Cn. Pompei, v. O.[euvres] complètes, II, § 7.«

143 [Benedetto Cotrugli], »Del luogo habile al mercante.«, primo libro, capitolo 4°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 146-147, na p. 146, bilješka 2: »Cic. De leg. 3.«

144 [Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca« (Janeković Römer, 2009), p. 356, bilješka 24: »Ciceron, *De imperio Cn. Pompeii ad Quirites oratio*: c. 2: 75-76.«

145 [Cotrugli], »Della temperantia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 280 [f. 75r-v]: »Per conclusione de questo libro, diremo dela temperancia, la qualle e summa virtute et porta seco multe altre [virtu].« / p. 463.

146 Ibid., p. 283 [f. 77r]: »e da sapere in che modo devi parlare.« / p. 465.

147 Ibid., p. 283 [f. 77r]: »Questa seria multo proluxa materia, ma perche Tullio sudo a farne l' opera, io non te la distendo <...>« / p. 465.

148 Vidi bilješku 134.

149 [Cotrugli], »Dela qualita dela persona delo mercante« / [Kotrulj], »O svojstvima trgovčeve osobe« (Janeković Römer, 2009), pp. 131-132 [f. 10r] / p. 352.

150 Marcus Tullius Cicero, »De oratore ad Quintum fratrem«, I, 28, 126-127, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. II., ediderunt J. G. Baier, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1860), pp. 1-196, na p. 26: »illud vero, quod a te dictum est, esse permulta, quae orator nisi haberet a natura, non multum a magistro adiuvaretur, valde tibi adsentior inque eo vel maxime probavi summum illum doctorem, Alabandensem Apollonium, qui cum mercede doceret, tamen non patiebatur eos, quos iudicabat non posse ora-

za donošenje zaključka da se u spisu o umijeću trgovanja neposredno koristio i tim Ciceronovim djelom.

I drugu knjigu svojega spisa Kotruljević je započeo predgovorom. U njemu se usredotočio na razmatranja o vjeri koja dolikuje trgovcu (*dela religione che convene alo merchante*). Pritom je izjavio da su životinje »u mnogim, gotovo u svim stvarima slične čovjeku«, nakon čega je istaknuo da životinje »svakako ne poznaju vjeru.«¹⁵¹ Prema Kotruljevićevu mišljenju, čovjek se od životinje ne razlikuje po tome što ima razum (*la ragione*), jer je »svim životinjama dan razum da sačuvaju život«, već po tome što ima razum koji je savršen (*perfecta ragione*), a koji »zovemo mudrošću« (*la chiamamo sapiencia*) i po kojem je čovjek »izuzetan« (*eximia*), budući da je, nastavlja Kotruljević, samo čovjeku »dano da razumije božanske stvari.«¹⁵² Nakon što je izvijestio o ulozi razuma u čovjekovu životu, Kotruljević se u nastavku predgovora druge knjige poduhvatio promišljanja o Bogu i njegovu postojanju. Tom prilikom oslonio se na rečenicu koju je pripisao Ciceronu. Prema prijevodu Janeković Römer, ta rečenica, koju je hrvatski mislilac, nazvavši je istinitom, zapisao na latinskom jeziku, glasi ovako: »‘Od tolikih, kažem, vrsta nema nijedne osim čovjeka koja ima neko znanje o Bogu, a među samim ljudima nema

tores evadere, operam apud sese perdere, dimittebatque et ad quam quemque artem putabat esse aptum, ad eam impellere atque hortari solebat:«.

151 [Benedetto Cotrugli], »Comincia libro secundo dela religione che convene alo merchante [Prohemio]« / [Benedikt Kotrulj], »Počinje druga knjiga o vjeri koja dolikuje trgovcu [Predgovor]«, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 199-200 [ff. 41v-42v], na p. 199 [f. 42r]: »Sendo in multe et quasi in tute le altre cose con li bruti communi li homini, certe ignorano la religione.« / pp. 405-406, na p. 405.

152 [Cotrugli], »Comincia libro secundo dela religione che convene alo merchante [Prohemio]« / [Kotrulj], »Počinje druga knjiga o vjeri koja dolikuje trgovcu [Predgovor]« (Janeković Römer, 2009), pp. 199-200 [f. 42r]: »Et cusi credo ad universi animali essere data la ragione ad conservare la vita, ma homo ad propagare. Et perche nel homo e perfecta ragione, la chiamamo sapiencia, la quale in questo solo egli e eximia, che ad esso solo e dato ad intendere le cose divine,« / p. 405.

plemena, ni uljuđena ni divljega koje, čak i ako ne zna kojeg bi Boga trebalo štovati, zna do on postoji.«¹⁵³ Premda se pozvao na Cicerona, ovu rečenicu, koja se, doduše, tek neznatno razlikuje od one iz osmog poglavlja prve knjige Ciceronova djela *De legibus*,¹⁵⁴ Kotruljević je ipak preuzeo iz desetog poglavlja treće knjige Laktancijeva djela *Divinarum institutionum*.¹⁵⁵ To je jasno nakon usporedbe Laktancijeve najave Ciceronove rečenice (*qua de re Ciceronis vera sententia est*) s Kotruljevićevom najavom (*donde e vera la sententia di Cicerone*), a onda i nakon usporedbe Laktancijeva citata s Kotruljevićevim citatom.

Ipak, najveći broj Ciceronovih stajališta Kotruljević je preuzeo iz djela *De officiis*. Njima je nastojao potkrijepiti svoj nauk o onakvu djelovanju trgovca koje će počivati na etičkim postavkama. Zbog toga je razumljivo da je stajališta iz toga djela koristio u poglavljima treće knjige svojega spisa. Premda treća knjiga obiluje tvrdnjama koje su nadahnute djelom *De officiis*, u sljedećim dva-

153 Ibid., p. 200 [f. 42r]: »donde e vera la sententia di Cicerone, el qual disse: ‘Ex tot inquam generibus nullum est animal preter hominem, quod habeat noticiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, que non, eciam si ignorat qualem haberi Deum deceat, tamen habendum sciat’.« / p. 405.

154 Usp. Marcus Tullius Cicero, »De legibus«, I, 8, 24-25, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII., ediderunt J. G. Baier, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1865), pp. 249-312, na p. 257: »ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera, quae non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat.«

155 Lucius Coelius Lactantius Firmianus, »Divinarum institutionum adversus Gentes«, liber III., caput X., u: *L. Coeli Lactantii Firmiani, Divinarum Institutionum libri VII. De ira Dei, lib. I. De opificio Dei, lib. I. Epitome in libros suos, liber acephalus. Carmen de Phoenice: de Resurrectione dominica: de Passione Domini*. Editio novissima, ac omnium emendatissima. (Lugduni: Apud Thomam Soubbron, 1615), pp. 3-609, na p. 203: »Qua de re Ciceronis vera sententia est: Ex tot, inquit, generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei: ipsisque in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret qualem haberi Deum deceat, tamen habendum sciat.«

ma odlomcima ovoga potpoglavlja obradit ću tek jedan latinski i jedan talijanski zapis. Time ću, smatram, na primjeren način dokazati da se hrvatski mislilac pri pisanju svojega spisa koristio i tim Ciceronovim djelom.

Izabrani latinski i talijanski zapisi koji dokazuju Kotruljevićevu upućenost u sadržaj djela *De officiis*, kao i korištenje stajalištima iznijetima u tom djelu, nalaze se u drugom poglavlju treće knjige spisa o umijeću trgovanja. U tom poglavlju, koje je naslovio »De prudentia delo mercante« (»O trgovčevoj razboritosti«), Kotruljević je najprije istaknuo da je razboritost, jer se radi o vrlini koja je »glavno počelo poštenja«, trgovcu »vrlo potrebna«, nakon čega je zaključio da razboritost »u sebi sadrži sposobnost razlučivanja dobra i zla« te da se »osniva na pamćenju prošlih događaja, razmatranju sadašnjih i predviđanju budućih«. ¹⁵⁶ Da bi predviđanje budućih događaja i promišljanje o minulim događajima trebalo smatrati najvažnijim osobinama razboritosti, osnažio je i rečenicom koja glasi: »A Tulije kaže: 'Ovo je obilježje oštroumlja: promišljanjem predvidjeti što bi se moglo dogoditi na ovu i na onu stranu i što treba učiniti kad se nešto dogodi da ne mora jednom reći: Nisam mislio.'« ¹⁵⁷ Rečenicu pripisanu Ciceronu pritom je zapisao na latinskom jeziku i nedvojbeno ju je preuzeo iz dvadesettrećeg poglavlja prve knjige djela *De officiis*. ¹⁵⁸

156 [Benedetto Cotrugli], »De prudentia delo mercante«, [libro terzo], capitolo II. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj razboritosti«, [treća knjiga], drugo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 245-247 [ff. 62v-64r], na p. 245 [f. 63r]: »alo qualle [mercante] e necessariissimo questa prudencia la qual e principal membro del honesto et have in se la discrecione delo bene et delo male. Et consiste circa lo recordarse dele cose passate, considerar le cose presente, et provedere ale cose future,«. / pp. 438-439, na p. 438.

157 [Cotrugli], »De prudentia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj razboritosti« (Janeković Römer, 2009), p. 245 [f. 63r]: »Et Tullio dicie: 'Illud quidem ingenii est, ante constituere quid acidere posit in utramque partem et quid agendum sit cum quid evenerit nec comittere ut aliquando dicendum sit: non putaram'.« / p. 438.

158 Marcus Tullius Cicero, »De officiis ad Marcum filium«, I, 23, 81, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII., ediderunt J. G. Baier, C. L. Kayser.

Talijanskom zapisu, a koji u drugom poglavlju treće knjige također dokazuje Kotruljevićevo posezanje za stajalištima iznijetima u djelu *De officiis*, prethodila je tvrdnja da trgovac »mora biti sklon učenju i spoznati prvo sebe, a onda i druge, jer tko sebe poznaje sve poznaje.« ¹⁵⁹ To se, savjetuje Kotruljević, može postići čitanjem mnogih stvari (*legendo multe cosse*), zbog čega je potrebno čitati uvijek kada se za to nađe vremena. ¹⁶⁰ Međutim, pritom se, nastavlja Kotruljević, treba čuvati dviju stvari na koje je upozorio i Ciceron: »Prvo, ne misli da znaš ono što ne znaš, što ne odobravamo i preuzetno je. Drugo, ne bavi se nepoznatim stvarima koje su ti nepotrebne i vrlo nejasne nauštrb stvari koje ti priliče i potrebne su.« ¹⁶¹ Ova Ciceronova stajališta Dubrovčanin je zapisao na talijanskom jeziku, pri čemu je parafrazirao zapise iz šestoga poglavlja prve knjige djela *De officiis*. ¹⁶²

(Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1865), pp. 1-114, na p. 24: »illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem et quid agendum sit, cum quid evenerit, nec committere ut aliquando dicendum sit 'non putaram'.«

159 [Cotrugli], »De prudentia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj razboritosti« (Janeković Römer, 2009), p. 246 [f. 63v]: »Deve essere eciamdio lo mercante docile et imparare im prima se et dopoi altri, che qui se novit omnia novit.« / p. 439.

160 Ibid.

161 Ibid., p. 246 [f. 63v]: »Et in questo te devi guardare de dui cose, come dice Tullio. La prima che non abi le cose incognite per cognite et che non li consentiamo et e presumptione. L' altro e di non dare opera a cose incognite non necessarie et multo obscure, lasando le cose ad noi pertinente et necessarie,«. / p. 439.

162 Cicero, »De officiis ad Marcum filium«, I, 6, 18-19, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII. (Lipsiae, 1865), pp. 6-7: »omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem, in qua excellere pulchrum putamus, labi autem, errare, nescire, decipi et malum et turpe ducimus. in hoc genere et naturali et honesto duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus iisque temere assentiamur; quod vitium effugere qui volet – omnes autem velle debent – adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam; alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficilis conferunt easdemque non necessarias. quibus vitiis declinatis quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur,«.

Pri kraju ovoga potpoglavlja nužno je istaknuti i to da Kotruljević, nažalost, spada u skupinu onih renesansnih autora koji su, kao što je u svojem članku »Renesansne protuaristotelovske diskusije i nastanak moderne znanosti« naglasio Luka Boršić, »vrlo 'neuredni' kad se radi o citiranju«. ¹⁶³ Naime, zapise mnogih autora Kotruljević je često parafrazirao, kratio ili prilagođavao. To je u studiji koja prethodi posljednjem objavljenom prijepisu Kotruljevićeva autografa zamijetila i Zdenka Janeković Römer. U poglavlju koje je naslovila »Kotruljevi izvori«, a u kojem gotovo dvije trećine sadržaja zauzimaju tek imena autorā čijim se djelima Kotruljević koristio kada je pisao o umijeću trgovanja i umijeću plovidbe, Janeković Römer je izvijestila da je potraga za Kotruljevićevim izvorima bila »vrlo složena«, jer hrvatski mislilac »najčešće ne navodi mjesto na koje se referira.« ¹⁶⁴ Uz to, njegovi citati su, nastavlja Janeković Römer, »nerijetko neprecizni, čak i netočni«, zbog čega se »može zaključiti da mu svi tekstovi koje navodi nisu bili dostupni, već se služio sjećanjem.« ¹⁶⁵

Kotruljevićevu »neurednost«, nepreciznost te netočnost prilikom citiranja dokazuje i primjer koji se tiče Cicerona. Naime, kada je promišljao o darežljivosti (*liberalita*) i dobročinstvu (*beneficencia / beneficium*), Kotruljević je trgovcu savjetovao da bude oprezan prilikom činjenja dobročinstva: »Pazi da dobročinstvo koje činiš jednome, ne naštetiti drugome«. ¹⁶⁶ Zatim je, tvrdeći da tako kaže Seneka (*dicie Seneca*), na latinskom donio citat

koji je Janeković Römer prevela ovako: »'Služimo se dobrohotnošću koja mnogima koristi, a nikome ne šteti'« (*utamur liberalitate que multis prosit, noceat nemini*). ¹⁶⁷ Taj citat nisam mogao pronaći u Senekinu opusu. No, pronašao sam ga u četrnaestom poglavlju prve knjige Ciceronova djela *De officiis*: »liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini.« ¹⁶⁸ Osim pogreške koju je napravio pri imenovanju autora, pa citat, umjesto Ciceronu, pripisao Seneki, Kotruljević u spisu ipak nije donio zapis koji je istovjetan Ciceronovu: riječima »liberalitate« i »utamur« zamijenio je redosljed, dok je riječ »amicis« izostavio. Usprkos tome, i ovaj primjer dokazuje da je bio upućen u sadržaj djela *De officiis*.

3.2. Seneka: moralist, pisac tragedija i stoik

Kao što sam istaknuo na početku ovoga poglavlja, dakle poglavlja koje sam posvetio filozofima i filozofskim izvorima rimskog razdoblja antičke filozofije, u spisu o umijeću trgovanja Kotruljević se poslužio i stajalištima iz onih djela koja je napisao Seneka, jedan od, prema mišljenju Miloša N. Đurića, »najvećih predstavnika u Rim presađenog stoicizma«. ¹⁶⁹ Svoju upućenost u Senekino stvaralaštvo Kotruljević je potvrdio i time što je uz njegovo ime ili umjesto njegova imena zapisao odredbe zahvaljujući kojima se može zaključiti da je Senekina djela razlikovao s obzirom na njihovu pripadnost nekoj filozofskoj disciplini, s obzirom na njihovo žanrovsko ostvarenje i s obzirom na Senekinu filozofsku orijentaciju. Iz spisa o umijeću trgovanja tako doznajemo da je Seneka bio moralist (*Seneca morale / lo Morale*), tragičar (*il Tragico*) i stoik (*lo stoyco*).

Već pri prvom spominjanju, Kotruljević je Seneku nazvao moralistom. Tu odredbu zapisao je u prvoj rečenici četvrtoga poglavlja prve knjige,

163 Luka Boršić, »Renesansne protuaristotelovske diskusije i nastanak moderne znanosti«, *Cris: časopis Povijsnog društva Križevci* 14 (2012), pp. 281-297, na p. 282a.

164 Zdenka Janeković Römer, »Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem«, u: Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura / Knjiga o vještini trgovanja* (Janeković Römer, 2009), pp. 13-111, na p. 61.

165 Janeković Römer, »Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem« (Janeković Römer, 2009), p. 61.

166 [Benedetto Cotrugli], »Dela liberalita delo mercante«, [libro terço], capitulo XIII. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj darežljivosti«, [treća knjiga], četrnaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 271-273 [ff. 72r-73r], na p. 272 [f. 72v]: »Et nota che lo beneficio che tu fai ad uno non facia danno ad altro«, / pp. 456-457, na p. 456.

167 [Cotrugli], »Dela liberalita delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj darežljivosti« (Janeković Römer, 2009), p. 272 [f. 72v] / p. 456.

168 Cicero, »De officiis ad Marcum filium«, I, 14, 43, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII. (Lipsiae, 1865), p. 14.

169 Miloš N. Đurić, *Istorija helenske etike* (Beograd: BIGZ, 1976), p. 464.

znači u poglavlju koje je naslovio »Delo loco abile alo mercante« (»O mjestu prikladnom za trgovca«), a koje je, prema prijevodu Zdenke Janeković Römer, započeo ovom rečenicom: »Iako Seneka moralist kaže da mjesto ne čini čovjeka, što doista i jest tako, trgovački promet ipak proizlazi iz prikladnosti mjesta.«¹⁷⁰ Premda je stajalište da »mjesto ne čini čovjeka« pripisao Seneki te ga zapisao na latinskom jeziku (*locus non facit hominem*), tu tvrdnju nisam uspio pronaći u Senekininim djelima, zbog čega se može pretpostaviti da su Kotruljevićeve spoznaje o autorstvu bile pogrešne. U nastojanju da upute na izvor koji je Kotruljeviću omogućio doznavanje podataka o toj tvrdnji, Muljačić, Tucci i Janeković Römer ponudili su različita rješenja. Nakon izjave da tu »izreku« nije »mogao naći u Seneke«, Muljačić je izvijestio da se slična »krilatica pripisuje Kariziju« (*Flavius Sosipater Charisius*, latinski gramatičar iz 4. stoljeća), a onda je ipak zaključio da je »sličnu misao drugim riječima doista napisao Seneka«, pa uputio na Senekino djelo *Epistulae morales ad Lucilium*, točnije na 28., 66., 90., 91. i 104. pismo.¹⁷¹ Tucci je uputio samo na 104. pismo,¹⁷² dok je Janeković Römer izjavila da Kotruljević tvrdnju »citira otprilike« i da »kod Seneke nema takve izreke, iako na više mjesta u pismima Luciliju govori o vrijednosti mjesta«, nakon čega je izdvojila 28., 66., i 104. pismo.¹⁷³

Da je Kotruljević pod odredbom »moralist« mislio isključivo na Seneku, jasno je i nakon uvida u sadržaj šestoga poglavlja četvrte knjige spisa o umijeću trgovanja. Riječ je, podsjećam, o poglavlju u kojem je Kotruljević izložio svoja promišljanja o ženi. U jednom od odlomaka toga poglavlja

naučavao je da se odnos između muža i žene mora temeljiti na međusobnu poštovanju, povezanosti i vjernosti. Nakon što je pohvalio Odisejevu vjernost Penelopi, posljedice Agamemnonove nevjere prema Klitemnestri (»ona mu je vratila s Egistom«) potkrijepio je sljedećim iskazom: »kako kaže Moralist: 'Začetniku slijedi slom.'«¹⁷⁴ Dakle, Kotruljević u poglavlju nije imenovao autora tvrdnje. No, podatke o autoru doznao sam zahvaljujući tome što je hrvatski mislilac tvrdnju zabilježio na latinskom jeziku (*auctorem scelus sequitur*), što mi je, pak, bilo dostatno za donošenje zaključka da ju je preuzeo iz Senekine tragedije *Hercules furens*.¹⁷⁵

Kotruljević je nedvojbeno znao da su Seneka »moralist« i Seneka »tragičar« ista osoba. To je jasno nakon uvida u sadržaj poglavlja »Delo modo delo scodere [il debito]« (»O načinu utjerivanja [dûga]«), znači nakon uvida u sadržaj osmoga poglavlja prve knjige spisa o umijeću trgovanja. Promišljajući o utjerivanju dûga, Kotruljević je trgovcu savjetovao da, ukoliko dužnik oteže s povratom, »nekoliko dana prije roka isplate« podsjeti dužnika na rok vraćanja dûga, čime će, procjenjuje hrvatski mislilac, trgovac dogovorenoga dana ili dan kasnije, moći »slobodnije i odlučna čela tražiti svoje.«¹⁷⁶ Prema Kotruljeviću, »tko stidljivo pita, uči se odbijanju, kako nas u svojim

170 [Cotrugli], »Delo loco abile alo mercante« / [Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca« (Janeković Römer, 2009), p. 136 [f. 12v]: »Non obstante che Seneca morale dica: 'Locus non facit hominem', niente di meno per benche lo loco non faccia li homini, derivano nulle di meno li trafichi mercantili dala abilita dalo loco <...>« / p. 355.

171 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 475, bilješka 23.

172 [Cotrugli], »Del luogo habile al mercante.« (Tucci, 1990), p. 146, bilješka 1.

173 [Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca« (Janeković Römer, 2009), p. 355, bilješka 23.

174 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 313 [f. 89r]: »come dicie lo Morale: 'Auctorem scelus sequitur'« / p. 486.

175 Lucius Annaeus Seneca, »Hercules furens.«, act. III., vv. 735-736, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 1-101, na p. 56: »Quod quisque fecit, patitur: auctorem scelus / Repetit, suoque premitur exemplo nocens.«

176 [Benedetto Cotrugli], »Delo modo delo scodere [il debito]«, [libro primo], capitolo VIII. / [Benedikt Kotrulj], »O načinu utjerivanja [dûga]«, [prva knjiga], osmo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 156-157 [ff. 21v-22v], na pp. 156-157 [f. 22r] / p. 370.

tragedijama uvjerava naš Seneka moralist.«¹⁷⁷ Stajalište »tko stidljivo pita, uči se odbijanju«, Kotruljević je zapisao na latinskom jeziku (*qui timide rogat docet negare*), zahvaljujući čemu sam vrlo lako doznao da ga je preuzeo iz Senekine tragedije *Phaedra*.¹⁷⁸ Inače, ta tragedija poznata je i pod naslovom *Hippolytus*,¹⁷⁹ zbog čega je, pretpostavljam, Kotruljević priopćio da je Seneka tvrdnju »tko stidljivo pita, uči se odbijanju« zapisao »u svojim tragedijama« (*nele sue tragedie*), dakle u *Fedri* i *Hipolitu*. Pritom ipak ne mogu pretpostaviti razloge na temelju kojih su Muljačić i Janeković Römer zaključili da je Kotruljević smatrao »da su postojala dva pisca: Seneka Moralist (*Seneca Moralis*) i Seneka Tragičar (*Seneca Tragicus*).«¹⁸⁰

Svoju upućenost u sadržaj Senekinih tragedija Kotruljević je dokazao i u desetom poglavlju prve knjige, znači onda kada je pisao o općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa. Naime, nakon što je zabilježio da se »oni koji nemaju ništa moraju prihvatiti bilo kakva posla i bez stida se prilagoditi

prilikama«, istaknuo je da tako »opominje Tragičar koji kliče: 'Treba se prilagoditi vremenu.'«¹⁸¹ Tvrdnju da se treba prilagoditi vremenu Kotruljević je zapisao na latinskom jeziku (*tempori aptari decet*), zahvaljujući čemu sam zaključio da ju je preuzeo iz Senekine tragedije *Medea*.¹⁸² Odmah potom, onima koji nemaju ništa (*quelli li quali sono sença nulla*) Kotruljević je poručio da se »ne smiju stidjeti što žive kod drugih«, nakon čega je svoje stajalište osnažio ovim iskazom: »kako kaže isti [Tragičar] Seneka: 'Ne smatraj sramotnim što god sudbina naredi siromahu'«.¹⁸³ I tu tvrdnju zapisao je na latinskom jeziku (*nec turpe puta quicquid misero fortuna iubet*), što mi je itekako pomoglo za donošenje zaključka da ju je preuzeo iz Senekine tragedije *Troades*.¹⁸⁴

177 [Cotrugli], »Delo modo delo scodere [il debito]« / [Kotrulj], »O načinu utjerivanja [dûga]« (Janeković Römer, 2009), p. 157 [f. 22r]: »perche 'qui timide rogat docet negare', come persuade il nostro Seneca morale nele sue tragedie.« / p. 370.

178 Lucius Annaeus Seneca, »Phaedra«, vv. 601-602, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae*, recensuerunt Rudolfus Peiper et Gustavus Richter (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1867), pp. 131-180, na p. 155: »qui timide rogat / docet negare.«

179 Lucius Annaeus Seneca, »Hippolytus«, act. II., vv. 593-594, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 224-308, na p. 264: »qui timide rogat, / Docet negare.«

180 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 475, bilješka 23: »Kotruljević, koliko sam utvrdio, citira uvijek filozofa i dramatika L. A. Seneku, a ne njegova oca, tzv. Seneku Starijeg. Međutim, čini se da je Kotruljević držao, kao mnogi u njegovo vrijeme, da se radi o dvama piscima: Seneca Moralis i S. Tragicus.« Vidi i: [Kotrulj], »O mjestu prikladnom za trgovca« (Janeković Römer, 2009), p. 355, bilješka 22: »Kao i mnogi njegovi suvremenici, Kotrulj je smatrao da su postojala dva pisca, Seneka Moralist (*Seneca Moralis*) i Seneka Tragičar (*Seneca Tragicus*).«

181 [Benedetto Cotrugli], »Delo modo universale et ordene delo traficare«, [libro primo], capitolo X. / [Benedikt Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa«, [prva knjiga], deseto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 160-170 [ff. 23v-28v], na p. 164 [f. 25v]: »Quelli li quali sono sença nulla deveno ingiegnarsi di fare ogni exercicio personale sença havere vergogna adactarsi al tempo come amunisce il Tragico che grida: 'Tempori aptari decet'« / pp. 373-382, na p. 377.

182 Lucius Annaeus Seneca, »Medea«, act. II, v. 175, u: *L. Annaei Senecae Tragoediarum*. Pars altera. [Cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728)], pp. 465-546, na p. 483: »tempori aptari decet.«

183 [Cotrugli], »Delo modo universale et ordene delo traficare« / [Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa« (Janeković Römer, 2009), p. 164 [f. 25v]: »Non si de vergognare [quelli li quali sono sença nulla] a stare con altri come el medesimo [il Tragico] Seneca: 'Nec turpe puta quicquid misero fortuna iubet' <...>« / p. 377.

184 Lucius Annaeus Seneca, »Troades«, act. III., vv. 710-711, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 386-464, na p. 436: »nec turpe puta, / Quidquid miseros Fortuna iubet.«

U jednom slučaju Kotruljević se očitovao i o Senekinoj filozofskoj orijentaciji te ga, osim moralistom i tragičarom, nazvao i stoikom. To je učinio u trećoj knjizi, onoj koju je posvetio moralnim obilježjima trgovca ili, još točnije, u petom poglavlju treće knjige. U tom poglavlju pisao je o trgovčevoj sreći, pri čemu je istaknuo da će »netko biti sretniji u jednoj stvari, a netko u drugoj«, nakon čega je izvijestio da je upravo to »želio reći Stoik, kada je rekao: 'Sudbina nas vodi, prepustite se sudbini.'«¹⁸⁵ Uvidom u Senekin opus, doznao sam da se Kotruljević pozvao na tvrdnju koja je zapisana u tragediji *Oedipus*: »Fatis agimur. Cedite fati.«¹⁸⁶

Dakle, premda nije zapisao nijedan njihov naslov, Kotruljević je bio vrlo dobro upoznat sa sadržajem Senekinih tragedija. Iz njih je, uostalom, crpio i etička stajališta. U spisu o umijeću trgovanja tu tvrdnju dokazuju još barem dva mjesta. Naime, u desetom poglavlju prve knjige, onom koje je posvetio općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa, naglasio je da »su jako malobrojni i rijetki dobri učitelji koji prije toga nisu bili učenici.«¹⁸⁷

To je potkrijepio zapisom da se čak i »vrlo razborit i snažan« Heraklo nije stidio biti sluga Euristeju, nakon čega je podsjetio da je taj primjer prikazao »Seneka preko Megare koja odgovara Liku: »Odbiješ li teške zadaće, u čemu će biti vrlina?«¹⁸⁸ Rečenicu koju je Seneka dodijelio Megari Kotruljević je zabilježio na latinskom jeziku (*in[m]peria dura tolle, quid virtus erit?*), na temelju čega sam zaključio da ju je preuzeo iz tragedije *Hercules furens*.¹⁸⁹ U osmom, pak, poglavlju četvrte knjige, onom u kojem je promišljao o robovima i slugama, Kotruljević je trgovcu predložio da se pri uzimanju sluge odluči za slugu čije je lice dobroćudno, ljubazno, krotko i ljupko.¹⁹⁰ Odmah potom trgovca je savjetovao, jer će u suprotnom griješiti, da sluge poučava onako kako bi poučavao vlastitu djecu, nakon čega se pozvao na Seneku koji je, prema spoznajama dubrovačkog mislioca, izjavio sljedeće: »Tko ne spriječi grešnika kad može, odobrava mu.«¹⁹¹ Premda je tu tvrdnju donio na latinskom jeziku (*cum quis non prohibet peccanti, cum potest iubet*), Kotruljevićev zapis razlikuje se od

185 [Benedetto Cotrugli], »De fortuna delo mercante«, [libro terzo], capitolo V. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj sreći«, [treća knjiga], peto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), p. 257 [ff. 67v-68r, na f. 68r]: »cosi anche l' uno e da essere piu fortunato in una cosa che l' altro, et questo vole dir lo stoyco quando disse fati.« / p. 446. Usp. [Benedetto Cotrugli Raugeo], »Della fortuna del mercante.«, il terzo libro, cap. V. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O sreći trgovčevoj«, treća knjiga, poglavlje V., u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 330-333 [f. 72r-v], na p. 332 [f. 72v]: »& cosi l' uno esser piu fortunato in una cosa, che in un' altra, & questo volle dire lo Stoicho quando disse: Fatis agimur, credite [cedite] fati.«

186 Lucius Annaeus Seneca, »Oedipus.«, act. V., v. 980, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 309-385, na p. 380: »Fatis agimur. cedite Fatis.«

187 [Cotrugli], »Delo modo universale et ordine delo trafi-

care« / [Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa« (Janeković Römer, 2009), p. 165 [f. 26r] / pp. 377-378.

188 Ibid., p. 165 [f. 26r]: »Non si vergogno Hercules prudentissimo et fortissimo esser famiglio de Euristeo del qual inducie Seneca, Megera respondente a Lico: 'In[m]peria dura tolle, quid virtus erit?'« / p. 378.

189 Seneca, »Hercules furens.«, act. II., v. 433, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 1-101, na p. 35: »Imperia dura tolle, quid virtus erit?«

190 [Benedetto Cotrugli], »De servi et famigli«, [libro quarto], capitolo octavo. / [Benedikt Kotrulj], »O robovima i slugama«, [četvrta knjiga], osmo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 326-328 [ff. 94v-95v], na p. 327 [f. 95r] / pp. 497-498, na p. 498.

191 [Cotrugli], »De servi et famigli« / [Kotrulj], »O robovima i slugama« (Janeković Römer, 2009), p. 327 [f. 95v]: »Et devi studiar da doctinarli [famigli], come ti fusseno figluoli, la qual cosa non facendo, pecchi secundo Seneca, dicie: 'Cum quis non prohibet peccanti, cum potest iubet'.« / p. 498.

onoga koji je Seneka zabilježio u tragediji *Troades (qui non vetat peccare, cum possit, iubet)*,¹⁹² ali razlike između tih dvaju zapisa ipak nisu takve naravi da bi trebalo dvojiti o tome da je Dubrovčanin bio nadahnut naukom koji je Seneka izložio u *Trojankama*.

No, Kotruljević se u spisu, misleći da je autor Seneka, poslužio i zapisima iz tragedije *Octavia*. Ta tragedija danas se pripisuje pseudo-Seneki, o čemu je izvijestio i, primjerice, Gary Robert Grund, profesor engleske književnosti na Rhode Island College.¹⁹³ Iz te tragedije Kotruljević je preuzeo rečenicu koja također potvrđuje etičku orijentaciju spisa o umijeću trgovanja. To je učinio u šestom poglavlju četvrte knjige, dakle onda kada je pisao o čestitosti žene, pri čemu je naglasio da je čestitost dobro i vrijednost za kojom »treba žudjeti, kako kaže Seneka: 'Čestitost i vjernost supruge, stid i ćudorednost neka se sviđaju mužu: vječno ostaju samo dobra uma i duše i ničemu nisu podložna, dok cvijeće dražesti nestaje dan po dan.'«¹⁹⁴ Tu »Senekinu« tvrdnju pritom je zapisao na latinskom jeziku, potpuno je preuzevši iz tragedije

Octavia.¹⁹⁵ Inače, prije pozivanja na Seneku, istaknuo je da su u ženi općenito tri dobra (*tre beni*): »čestitost« (*honesto*), koju omogućava življenje u skladu s vrlinama, »korist« (*utile*), koju omogućavaju miraz, nasljedstvo i bogatstvo te, naposljetku, »naslada« (*delectabile*), koju omogućava ženina ljepota.¹⁹⁶ No, podsjetivši da je ljepota prolazna, zbog čega »s vremenom i svaka žena postaje stara i ružna«, te naglasivši da je »isto tako i s koristi«, zaključio je da prvo dobro, dakle čestitost, »uvijek traje i živi zajedno sa stvorenjem i nikada se ne smanjuje.«¹⁹⁷

Nakon što sam ukazao na odredbe koje je, posluživši se zapisima iz njegovih tragedija, pripisao Seneki (moralist, tragičar, stoik), ističem da Kotruljević u svojem spisu nije propustio spomenuti Senekina *Pisma Luciliju*. Pritom je nedvojbeno da se koristio sadržajem 2. pisma: dva puta u desetom poglavlju prve knjige i jednom u dvanaestom poglavlju treće knjige. U desetom poglavlju prve knjige, onom u kojem je promišljao o općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa, pohvalio je one trgovce koji poslove biraju u skladu s »prilikama dotičnog mjesta«, zatim u skladu sa svojom osobom te imetkom i, na kraju, s obzirom na to kako ih vješto mogu obaviti.¹⁹⁸ Stav o trgovcima

192 Seneca, »Troades«, act. II., v. 291, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728), pp. 386-464, na p. 409.

193 [Gary Robert Grund], »Introduction«, u: *Humanist tragedies*, translated by Gary R. Grund. The I Tatti Renaissance library 45, in Latin, with English translations. (Cambridge / Massachusetts / London: Harvard University Press, 2011), pp. VII-XLIII, na p. XXI: »As models for his *Ecerinis*, Mussato [Albertino Mussato, 1261-1329] himself utilized a number of Senecan plays, particularly the *Thyestes*, as well as the pseudo-Senecan tragedy *Octavia, a fabula praetexta*. Although it is generally agreed today that *Octavia* is not by Seneca, it does have the distinction of being the only surviving play from Roman antiquity written about a historical subject: the murder of Octavia, Nero's first wife, on the orders of her ex-husband.«

194 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Jane-ković Römer, 2009), p. 305 [f. 85r]: »Et questi son beni et dote che si deveno appetire, come disse Seneca: 'Probitas fidesque coniugis, pudor, mores, placeant marito: sola perpetuo manent subiecta nuli mentis atque animi bona, florem decoris singuli carpunt dies.« / p. 479.

195 Lucius Annaeus Seneca, »Octavia«, act. II, vv. 547-550, u: *L. Annaei Senecae Tragoediarum*. Pars altera. [Cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728)], pp. 745-802, na p. 778: »Probitas, fidesque conjugis, mores, pudor, / Placeant marito. sola perpetuo manent, / Subjecta nulli, mentis atque animi bona. / Florem decoris singuli carpunt dies.«

196 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Jane-ković Römer, 2009), p. 304 [f. 84v]: »Pero che tre beni generalmente songo in donna. Lo primo e bono honesto et questo e in nele vertu. Lo secondo e bono utile, et queste songo dote, sucession e ricchezza, ... Terço e ben delectabile e questo songo le belece le qualli son don de Dio.« / p. 479.

197 Ibid., pp. 304-305 [ff. 84v-85r] / p. 479.

198 [Cotrugli], »Delo modo universale et ordene delo traficcare« / [Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa« (Jane-ković Römer, 2009), p. 166 [f. 26v] / pp. 378-379.

»čiji um i mozak lebde bez ikakve postojanosti«, potkrijepio je sljedećim zapisom: »Seneka u jednom pismu Luciliju izjavljuje: 'Najvažnije je moći zastati i biti sam sa sobom.'«¹⁹⁹ Kritiku takvim trgovcima Kotruljević je uputio i u rečenici koja slijedi, pri čemu se također pozvao na Seneku i na njegova stajališta iz *Pisama*: »A na jednom drugom mjestu [Seneka izjavljuje]: 'Probirljiv želudac mora mnogo toga kušati.'«²⁰⁰ U oba slučaja Senekina je stajališta zapisao na latinskom jeziku i preuzeo ih iz 2. pisma Luciliju. U prvom slučaju, zapisavši »primum est posse consistere et secum morari«, iskoristio je dio Senekine rečenice »aegri animi ista iactatio est: primum argumentum compositae mentis existimo, posse consistere et secum morari«,²⁰¹ dok je u drugom slučaju, zapisavši »fastidientis stomachi est multa degustare«, u potpunosti citirao Senekino stajalište.²⁰² Na isto Senekino pismo, štoviše na istu rečenicu iz koje je u desetom poglavlju prve knjige preuzeo stajalište o trgovcima »čiji um i mozak lebde bez ikakve postojanosti«, Kotruljević se oslonio i u dvanaestom poglavlju treće knjige, znači upravo onda kada je poučavao o trgovčevoj postojanosti. Tom prilikom izjavio je da trgovac »mora biti postojan i čvrst, a ne promjenjiv i lakouman, kako kaže Seneka u jednom pismu Luciliju: 'Prvo dobro duha jest moći zastati i biti sam sa sobom.'«²⁰³ Senekinu

tvrdnju Kotruljević je zapisao na latinskom (*primum hoc animi bonum est posse consistere et secum morali*), pri čemu je, zapisavši riječ »bonum« umjesto riječi »argumentum«, ponovno iskoristio dio Senekine rečenice koja glasi: »Aegri animi ista iactatio est: primum argumentum compositae mentis existimo, posse consistere et secum morari.«²⁰⁴

Čini se da je Kotruljević koristio i neka druga Senekina stajališta iz *Pisama Luciliju*. No, to je vrlo teško dokazati, budući da se Kotruljevićevi zapisi, doduše neznatno, ali redovito, razlikuju od Senekinih. Ovom prilikom izdvojiti ću tek rečenicu koja se nalazi u petnaestom poglavlju treće knjige spisa o umijeću trgovanja: »Stoga se čovjek od mladosti mora čuvati da ne stekne te [loše] navike, jer, kako kaže Seneka: 'Što je jednom usađeno i urođeno trudom se ublažava, ali se ne pobjeđuje.'«²⁰⁵ Senekino stajalište Kotruljević je zapisao na latinskom: »Quod semel innatum et ingenitum est, lenitur arte sed non vincitur.« Na temelju uvida u Senekin opus, sličnu rečenicu pronašao sam u 11. pismu Luciliju: »Quicquid infixum et ingenitum est, lenitur arte, non vincitur.«²⁰⁶ Dakle, za razliku od Seneke, koji je svoju tvrdnju započeo riječima »quicquid infixum«, Kotruljević

199 Ibid., p. 166 [f. 26v]: »non come multi [mercanti] li quali anno l' intellecto et lo ciervello che vola sença stabilita alcuna, contra li quali Seneca in una pistola ad Lucilium proclama: 'Primum est posse consistere et secum morari'.« / p. 379.

200 Ibid., p. 166 [f. 26v]: »Et in un altro loco [Seneca proclama]: 'Fastidientis stomachi est multa degustare'.« / p. 379.

201 Lucius Annaeus Seneca, »Epistola II.«, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Cordubensis Ad Lucilium Epistolarum Liber*. M. Ant. Mureti Notis, Ferd. Pinciani Castigationibus, Erasmi Roterodami Annotationibus, Ioan. Obsopoei Collectaneis, Iani Gruteri & Fr. Iureti Animadversionibus illustratus. Cum Indice Certissimo. (Parisiis: Apud Iacobum Rezé, 1603), pp. 5-7, na p. 5.

202 Seneca, »Epistola II.«, p. 6.

203 [Benedetto Cotrugli], »Dela constantia delo mercante«, [libro terço], capitulo XII. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj postojanosti«, [treća knjiga], dvanaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), p. 268 [f. 71r-v, na f. 71v]: »Et non so-

lamente in questo, ma eciandio deve essere costante [mercante] e fermo nel proposito, non mutabile, et li-giero come dicie Seneca in una epistola ad Lucilo: 'Primum hoc animi bonum est posse consistere et secum morali'.« / p. 454.

204 Seneca, »Epistola II.«, p. 5.

205 [Benedetto Cotrugli], »Dela tranquillita delo mercante«, [libro terço], capitulo XV. / [Benedikt Kotrulj], »O trgovčevoj smirenosti«, [treća knjiga], petnaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 274-275 [ff. 73r-74r], na p. 275 [f. 74r]: »Et pero da gioventu si deve l' homo guardare di non incorere in uso di tal [male] costume, perche come dicie Seneca: 'Quod semel innatum et ingenitum est, lenitur arte sed non vincitur'.« / pp. 458-459.

206 Lucius Annaeus Seneca, »Epistola XI.«, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Cordubensis Ad Lucilium Epistolarum Liber*. M. Ant. Mureti Notis, Ferd. Pinciani Castigationibus, Erasmi Roterodami Annotationibus, Ioan. Obsopoei Collectaneis, Iani Gruteri & Fr. Iureti Animadversionibus illustratus. Cum Indice Certissimo. (Parisiis: Apud Iacobum Rezé, 1603), pp. 46-49, na p. 46.

je tvrdnju koju je pripisao Seneki započeo riječima »quod semel innatum«. Osim toga, glagol »ublažavati« (*lenire*) je u prijepisima objavljenima 1990. i 2009. godine zapisan ili otisnut pogrešno, »linitur« umjesto »lenitur«, pri čemu ističem da je u prijepisu objavljenom 1573. godine ipak zapisano i otisnuto ispravno: »lenitur«. ²⁰⁷ Napoljetku, tvrdnja koju je Kotruljević pripisao Seneki razlikuje se od Senekine i po tome što sadrži suprotni veznik »sed«. Zbog navedenog, posebice zbog toga što se zapisi s početka Kotruljevićeve tvrdnje pripisane Seneki razlikuju od zapisā s početka Senekine tvrdnje, smatram da je i u slučaju Kotruljevićeva korištenja Senekininim *Pismima Luciliju* moguće ponuditi zaključak koji je istovjetan onome u magistarskom radu Nevena Jovanovića. Naime, kada je analizirao djelo *De consolatione (O utjesi)*, koje je napisao hrvatski renesansni mislilac Nikola Modruški (*Nicolaus Modrus/s/iensis*, prije 1427-prije 29. svibnja 1480), Jovanović je u djelu zatekao rečenice koje je Modruški pripisao Seneki, a kojih nema u korpusu Senekinih djela. Zbog toga je zaključio, što bi se, ponavljam, moglo zaključiti i o Kotruljevićevu korištenju Senekininim *Pismima Luciliju*, da je Modruški u djelo ili »upleo vlastitu varijaciju Senekinih motiva« ili da je koristio »neki neproučen, Seneki pripisan

florilegij« tekstova, koji je bio »u optjecaju u Italiji druge polovice Quattrocenta.« ²⁰⁸ Budući da su Kotruljević i Modruški bili suvremenici, moguće je da su se koristili nekom takvom hrestomatijom »Senekinih« tekstova.

No, čini se da je Kotruljević u četrnaestom poglavlju treće knjige bio nadahnut i zapisima iz Senekina djela *De beneficiis*. Ne spominjući Senekino ime, u spis je uvrstio dva događaja koja su zabilježena u šesnaestom i sedamnaestom poglavlju druge knjige toga djela. Njima je nastojao potkrijepiti sljedeću tvrdnju: »kada netko od tebe traži uslugu, ne smiješ ga prikriveno odbiti ili se ispričati nadmudrivanjem.« ²⁰⁹ Prikriveno ili zlonamjerno odbijanje onoga tko traži uslugu Kotruljević je pojasnio događajem u kojem je kralj Antigon »odgovorio Ciniku (*disse Antigones a Cinico*) koji ga je zamolio za jedan talenat (*uno talento*)«, a potom »za jedan denar (*uno denaro*)«. ²¹⁰ Naime, nakon što ga je zamolio za jedan talenat, Antigon je pripadniku kiničke škole odgovorio da je to i »više nego što priliči Ciniku« (*e l'e piu che si conviene da Cinico*), a nakon što ga je zamolio za jedan denar, Antigon mu je odgovorio: »'Ne tražiš onoliko koliko ti priliči'« (*non domandi quanto ti se conviene*). ²¹¹ Obje Antigonove rečenice Kotruljević je zapisao na talijanskom jeziku. Ovaj događaj Seneka je zabilježio u sedamnaestom poglavlju druge knjige djela *De beneficiis*. Dakako, rečenice pripisane kralju Antigonu pritom je donio na latinskom jeziku: »plus esse, quam quod Cynicus petere deberet«; »minus esse, quam quod regem deceret dare.« ²¹² Talijanski prijevodi djela

207 [Benedetto Cotrugli Raugeo], »Della tranquillita del mercante.«, il terzo libro, cap. XV. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O mirnoći trgovčevoj«, treća knjiga, poglavlje XV., u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (prettisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 356-361 [ff. 78v-79v], na p. 360 [f. 79v]: »& però da gioventu si debbe l'huomo guardare di non incorrere in uso di tal [male] costume. perche come dice Seneca, Quod semel innatum, & ingenitum est, lenitur arte, sed non vincitur.«; [Benedetto Cotrugli], »Della tranquillita del mercante.«, terzo libro, capitolo 15., u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 223-224: »Et però in gioventù si debbe l'homo guardare di non incorrere in uso di mal costume, perché come dice Seneca: 'Quod semel innatum et ingenitum est, linitur arte sed non vincitur'«; [Cotrugli], »Dela tranquillita delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj smirenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 275 [f. 74r]: »Et pero da gioventu si deve l' homo guardare di non incorere in uso di tal [male] costume, perche come dicie Seneca: 'Quod semel innatum et ingenitum est, linitur arte sed non vincitur'« / p. 459.

208 Neven Jovanović, *De consolatione Nikole Modruškog*, magistarski rad, mentor Darko Novaković [(Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998)], p. 108. Ovaj rad se, a pod signaturom DCR-ZG-53/01, nalazi u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

209 [Cotrugli], »Dela liberalita delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj darežljivosti« (Janeković Römer, 2009), p. 272 [f. 72v]: »Imo quando te dimandato lo beneficio, non devi denegare con velamento o alcuna cavilacione excusante.« / pp. 456-457.

210 Ibid., p. 272 [f. 72v] / p. 457.

211 Ibid.

212 Lucius Annaeus Seneca, »De beneficiis«, II, 17, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Opera*. Volumen secundum (Biponti: Ex Typographia Societatis, 1782), pp. 123-336, na p. 156.

De beneficiis, bez obzira radi li se o dostupnim mi rukopisima nastalih u drugoj polovici 15. stoljeća ili o dostupnim mi izdanjima otisnutih tijekom 16. i narednih stoljeća, ne sadrže zapise Antigonovih odgovora koji bi bili istovjetni Kotruljevićevima. Primjerice, u firentinskom izdanju talijansko-ga prijevoda djela *De beneficiis* iz 1574. godine, Antigonovi odgovori pripadniku keničke škole prevedeni su ovako: »che un Cinico (facendo i Cinici professione di povertà) non doveva chiedere si gran somma« (Kotruljević: »e l' e piu che si convene da Cinico«); »quaesta somma essere tanto picciola, che non si conveniva a un Re di darla« (Kotruljević: »non domandi quanto ti se conviene«).²¹³

Nakon primjera o zlonamjernu odbijanju onoga tko traži uslugu, Kotruljević je u nastavku četrnaestog poglavlja treće knjige donio suprotan primjer. Njime je, pretpostavljam, htio ukazati na to da prema onome tko traži uslugu treba biti darežljiv i velikodušan. Protagonisti u tom primjeru bili su makedonski kralj Aleksandar i neki siromašan čovjek. Naime, kada ga je tražio milostinju, Aleksandar je siromašnu čovjeku dao jedan grad. Nakon što mu je, prema Kotruljeviću, čovjek rekao »gospodaru, ne priliči se grad meni i mojoj bijednoj sudbini«, Aleksandar je, nastavlja Kotruljević, odgovorio sljedeće: »Ja ne marim koliko tebi priliči primiti, nego mislim na to koliko meni priliči dati.«²¹⁴ Razgovor između kralja i siromašna čovjeka Kotruljević je i ovom prilikom zapisao na talijanskom jeziku. Budući da je Seneka isti događaj opisao u šesnaestom poglavlju druge knjige svojega djela *De beneficiis*,²¹⁵ moguće je

da se hrvatski mislilac pri pisanju spisa o umijeću trgovanja poslužio nekom od inačica talijanskog prijevoda toga djela. Međutim, ni ovoga puta nisam uspio doznati podatke o toj inačici.

Zaključujući ovo potpoglavlje, ističem da je hrvatski renesansni mislilac Seneku prikazao kao moralista, pisca tragedija i stoika te da se na njegova stajališta pozivao vrlo često. Pritom je nedvojbeno da je u spis o umijeću trgovanja uvrstio zapise iz Senekinih *Pisama Luciliju*, točnije iz 2. pisma, kao i zapise iz pet Senekinih tragedija: *Hercules furens*, *Medea*, *Oedipus*, *Troades* i *Phedra (Hippolytus)*. Isto tako, nedvojbeno je da je, misleći pritom da čita djelo koje je napisao Seneka, preuzeo i stajališta iz tragedije *Octavia*, koja se danas pripisuje pseudo-Seneki. No, u potpoglavlju sam zaključio i to da se pri pisanju spisa o umijeću trgovanja vrlo vjerojatno koristio i Senekinim 11. pismom Luciliju, kao i stajalištima koja je Seneka zapisao u djelu *De beneficiis*. Nažalost, u nekoliko navrata ipak nisam mogao ustanoviti izvore Kotruljevićevih zapisa pripisanih Seneki. Osim onoga o kojem sam pisao na početku ovoga potpoglavlja, a iz kojeg doznajemo da je Seneka tvrdio »da mjesto ne čini čovjeka« (*Seneca morale dica: »Locus non facit hominem«*), na kraju izdvajam još dva takva zapisa: »kako kaže Seneka: 'Nesretnan čovjek trpi nevolju siromaštva te se smete od stida kad nešto traži.'«²¹⁶ »prema izreci Seneke koji kaže: 'Po vanjštini se poznaje nutrina.'«²¹⁷

Typographia Societatis, 1782), pp. 123-336, na pp. 155-156: »Urbem cuidam Alexander donabat vaesanus, et qui nihil animo non grande conciperet. Cum ille cui donabatur, se ipse mensus, tanti muneris invidiam refugisset, dicens non convenire fortunae suae: Non quaero, inquit, quid te accipere deceat, sed quid me dare.«

213 [Lucio Annaeo] Seneca, *De benefiziis*, tradotto in volgar Fiorentino da M. Benedetto Varchi. (In Fiorenza: Nella Stamperia dei Giunti, 1574), II, 17, p. 48.

214 [Cotrugli], »Dela liberalita delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj darežljivosti« (Janeković Römer, 2009), p. 272 [f. 72v]: »Alexandro fecie lo contrario el qual havendo donato ad uno povero una cita che dimandava elemosina et diciendo lo povero: 'Signiore, la cita non se convene a me e ala mia bassa fortuna'. Respose Alexandro: 'Jo non guardo quanto se convenga ad te ricievare, ma penso quanto se convenga ad me dare'.« / p. 457.

215 Seneca, »De beneficiis«, II, 16, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Opera*. Volumen secundum (Biponti: Ex

216 [Cotrugli], »Delo vendere al termine« / [Kotrulj], »O prodaji na rok« (Janeković Römer, 2009), p. 150 [f. 19r]: »come disse Seneca: 'Hoc habet homo infelix paupertas malum quod cum petit rubore confunditur'.« / p. 365.

217 [Benedetto Cotrugli], »De veste et ornamentis«, [libro quarto], capitolo IV. / [Benedikt Kotrulj], »O odjeći i uresima«, [četvrta knjiga], četvrto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 297-302 [ff. 81r-84r], na p. 301 [f. 83r-v]: »secundo la sententia di Seneca che disse: 'Per exteriora noscuntur interiora',« / pp. 474-477, na p. 476.

Naposljetku, Kotruljević je Senekininim stavovima vrlo često snažio i svoja promišljanja o onakvu trgovanju koje će počivati na etičkim načelima, pri čemu je najčešće poučavao o etičkim postupcima trgovca. Zbog toga nije slučajno što je stajališta Seneke koristio u poglavljima koja je posvetio, primjerice, trgovčevoj sreći, postojanosti, smirenosti ili darežljivosti. Dakle, Kotruljevićeva odluka da se posluži Senekininim djelima nesumnjivo potvrđuje i filozofsku, posebice etičku dimenziju njegova spisa o umijeću trgovanja.

4. Filozofi i filozofski izvori

srednjovjekovnog razdoblja filozofije

Od filozofa koje običavamo svrstavati u srednjovjekovno razdoblje filozofije, Kotruljević se, očekivano, najčešće pozivao na nauku i djela Aurelija Augustina (*Aurelius Augustinus*, 354-430) i Tome Akvinca (*Thomas Aquinas*, oko 1225-1274). Zbog toga sam odlučio da prikazu njegova odnosa prema toj dvojici mislilaca, a onda i ukazivanju na njihova stajališta i djela koja su zastupljena u spisu o umijeću trgovanja, posvetim zasebna poglavlja. Međutim, Augustin i Akvinac nisu bili jedini srednjovjekovni filozofi koje je Kotruljević imenovao u svojem spisu.

Kao prvoga od njih izdvajam Anicija Manlija Severina Boetija (*Anicius Manlius Severinus Boethius*, oko 480-oko 525). Naime, pri pisanju spisa Kotruljević je crpio stajališta iz Boetijeva djela *De consolatione philosophiae*. To je učinio barem u tri navrata. U dva navrata, a onda kada je raspravljao o stvarima koje su trgovcima zabranjene i onda kada je poučavao o trgovčevoj umjerenosti, pritom je, nastojeći osnažiti tvrdnju da trgovac ne smije previše držati do hrane, donio ovaj zapis: »paucis minimisque natura contenta est« (»priroda se zadovoljava malim i najmanjim«).²¹⁸ Premda

je taj zapis mogao doznati i iz pseudo-Akvinčeva tumačenja,²¹⁹ najvjerojatnije ga je ipak preuzeo iz pete proze druge knjige Boetijeva djela *De consolatione philosophiae*.²²⁰ Na iznošenje ove pretpostavke ponukalo me treće Kotruljevićevo pozivanje na stajališta koja je iz spomenuta djela prihvatio onda kada je promišljao o trgovčevoj razboritosti. Tom prilikom zapisao je naslov djela, a onda i latinsku rečenicu koju je mogao preuzeti samo iz *De consolatione philosophiae*: »kako kaže Boecije, [u djelu] *O utjesi*: 'Nije dovoljno spoznati ono što je ispred očiju nego razumom prosuditi ishod stvari.'«²²¹ Osim stajalištima iz djela *De consola-*

na p. 401; [Cotrugli], »Della temperantia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 281 [f. 76r] / p. 464.

219 Thomas Aquinas, »Commentum super lib. Boetii *De consolatu philosophico*«, prologus, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum, Opera omnia*. Tomus XXIV. Opuscula alia dubia, volumen tertium (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1869), pp. 1-147, na p. 2a: »quia natura paucis minimisque contenta est: ex secundo de Consolatione prosa quinta.« O tome da Akvinac nije autor tumačenja Boetijeva djela *De consolatione philosophiae* vidi, primjerice, u: Stephen C. McCluskey, »Boethius's Astronomy and Cosmology«, u: Noel Harold Kaylor, Jr. & Philip Edward Phillips (ed.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Leiden / Boston: Brill, 2012), pp. 47-73, na p. 58, bilješka 63: »It is particularly significant that the action of the unmoved mover is not addressed in the late B and explicitly Aristotelian B commentary falsely attributed to Thomas Aquinas. William Whately [pseudo Thomas Aquinas], *Expositio in Boethii De consolatione Philosophiae*, 3.18, *Corpus Thomisticum*, <http://www.corpusthomicum.org/xbc0.html>; text from Thomas Aquinas, *Opera omnia* 24; *Opuscula alia dubia* 3 (Parma, 1869). On Pseudo Aquinas, see Pierre Courcelle, *La Consolation de Philosophie dans la Tradition littéraire*, pp. 322-23, 414-15.«

220 Anicius Manlius Severinus Boethius, *De consolatione philosophiae*, lib. II., [prosa] V, 25-26, u: *Anicii Manlii Severini Boethii, De consolatione philosophiae*, libri V. Ad optimorum librorum MSS. nondum collatorum fidem recensuit et prolegomenis instruxit Theodorus Obbarius (Ienae: Prostat apud Carol Hochhausen, 1843), p. 30: »Paucis enim minimisque natura contenta est.«

221 [Cotrugli], »De prudentia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj razboritosti« (Janeković Römer, 2009), p. 245 [f. 63r]: »come dicie Boecio, [nel libro] *De consolatione*: 'Non quid scitum est ante oculos sufficit intueri, sed exitus rerum metitur prudentia'.« / p. 438. Usp. Boethius, *De consolatione philosophiae*, lib. II., [prosa] I, 20-21, u: *Anicii Manlii Severini Boethii, De*

218 [Benedetto Cotrugli], »De cose prohibite omnino ali mercadanti«, [libro primo], capitolo XVIII. / [Benedikt Kotrulj], »O stvarima koje su trgovcima potpuno zabranjene«, [prva knjiga], osamnaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 191-195 [ff. 37v-40r], na p. 194 [f. 39v] / pp. 399-402,

tione philosophiae, Kotruljević je, a misleći da je autor Boetije, bio nadahnut i stajalištima iz djela *De disciplina scholarium*, koje se, kao što znamo, pripisuje pseudo-Boetiju.²²² Na njih se također oslonio tri puta. Pritom je dva puta, a onda kada je trgovca savjetovao o općim pravilima te ustroju trgovačkog prometa i onda kada je izlagao o djeci, zapisao istovjetnu tvrdnju: »Ne može biti učiteljem onaj tko ne zna biti učenikom« (*ne illum esse magistrum qui non novit se esse discipulum*).²²³ Uz tu tvrdnju je u poglavlju o djeci, znači u sedmom poglavlju četvrte knjige, naveo i naslov korištena djela: *Disciplina scolastica*.²²⁴ Nakon što sam navedenu tvrdnju usporedio s pseudo-Boetijevom, zaključio sam da je svoje stajalište crpio iz drugog poglavlja djela *De disciplina scholarium*.²²⁵ Inače,

consolatione philosophiae (Ienae, 1843), p. 20: »Neque enim quod ante oculos situm est, suffecerit intueri: rerum exitus prudentia metitur.«

222 Christine Hehle, »Boethius's Influence on German Literature to c.1500«, u: Noel Harold Kaylor, Jr. & Philip Edward Phillips (ed.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Leiden / Boston: Brill, 2012), pp. 255-318, na p. 266: »Throughout the Middle Ages, the name of Boethius is known as a model of *eruditio* and wisdom in general, and more especially as an authority on the Liberal Arts, in particular the *quadrivium*. Evidence for this esteem of Boethius in German-speaking areas exists in various didactic writings and some school texts. That his renown, however, was not always based upon thorough acquaintance with his works, is shown by the fact that the treatise *De disciplina scholarium*, a rather simple manual on teaching, discipline, and the organization of a school, written in Paris around 1230-40, was taken for a work by Boethius and frequently quoted as such (*Boethius minor*) until the period of Humanism.«, p. 266, bilješka 41: »Pseudo-Boèce, *De disciplina scholarium*, ed. Olga Weijers (Leiden, 1976). See Nikolaus Henkel, *Deutsche Übersetzungen lateinischer Schultexte. Ihre Verbreitung und Funktion im Mittelalter und in der frühen Neuzeit* (Munich, 1988), p. 224-25.«

223 [Cotrugli], »Delo modo universale et ordene delo traficare« / [Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa« (Janeković Römer, 2009), p. 165 [f. 26r] / p. 377; [Cotrugli], »Deli figliuoli« / [Kotrulj], »O djeci« (Janeković Römer, 2009), p. 323 [f. 93v] / p. 494.

224 [Cotrugli], »Deli figliuoli« / [Kotrulj], »O djeci« (Janeković Römer, 2009), p. 323 [f. 93v]: »et pero ben disse Boecio, [nel libro] *Disciplina scolastica*: 'Ne illum esse magistrum qui non novit se esse discipulum'.« / p. 494.

225 [Anicius Manlius Severinus] Boethius, »De disciplina scholarium«, capitulum secundum., u: *Commentum duplex in Boetium De consolatione philosophie cum*

u poglavlju posvećenom općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa hrvatski renesansni mislilac se još jednom poslužio stajalištima iz istoga pseudo-Boetijeva djela. To sam, usprkos tome što je pogrešno uputio na *De consolatione philosophiae*, zaključio nakon što sam njegovu tvrdnju, kojom je poručio da »najslabijem umu preostaje da se uvijek koristi već izumljenim, a ne onim što tek treba izumiti«, usporedio s onom koja je zapisana u djelu *De disciplina scholarium*.²²⁶ Dakle, kada je pisao o umijeću trgovanja, Kotruljević se koristio stajalištima iz Boetijeva djela *De consolatione philosophiae* i stajalištima iznijetima u djelu *De disciplina scholarium* pseudo-Boetija.

Srednjovjekovni mislilac čije je ime i stajalište Kotruljević također zabilježio u svojem spisu, bio je i Hugo iz Svetog Viktora (*Hugo de Sancto Victore*, oko 1095-1141), filozof te, kako tvrdi Copleston u drugom svesku djela *A History of Philosophy*, jedan od najistaknutijih dogmatskih i mističkih teologa svojega vremena.²²⁷ Hrvatski renesansni mislilac se na Huga pozvao u drugom poglavlju druge knjige svojega spisa, u kojem je izvijestio i o Hugovoj odredbi molitve: »prema Hugu iz Svetog Viktora: 'Molitva je pobožnost koja proizlazi iz skrušenosti.'«²²⁸ Navevši je na

utriusque tabula. Item in eundem commentum De disciplina scholarium, cum commento in Quintilianum De officio discipulorum diligenter annotata. (Lugduni: Opera Jacobi Mailleti, 1501), ff. AA1r-FF8r, na ff. BB3v-BB4r: »Miserum est enim eum fore magistrum: qui nunquam se novit esse discipulum.«

226 [Cotrugli], »Delo modo universale et ordene delo traficare« / [Kotrulj], »O općim pravilima i ustroju trgovačkog prometa« (Janeković Römer, 2009), p. 166 [f. 26v]: »come dicie Boecio, [nel libro] *De consolatione* [sic!]: 'Miserrimi ingenii est semper inventis uti et non inventis'.« / p. 378. Usp. Boethius, »De disciplina scholarium«, capitulum quintum. (Lugduni, 1501), f. EE3v: »Quippe miserrimi est ingenij semper inventis: et non inveniendis uti.«

227 Frederick Copleston, *A History of Philosophy 2: Medieval Philosophy* (London / New York: Continuum, 2003), p. 175: »Hugh of St. Victor ... One of the foremost theologians, dogmatic and mystical, of his time.«. Vidi i: Frederik Koplston, *Istorija filozofije II: Srednjovjekovna filozofija, Augustin – Skot*, preveo Jovan Babić (Beograd: BIGZ, 1989), p. 177.

228 [Benedetto Cotrugli], »De oratione«, [libro secundo], capitulo secundo. / [Benedikt Kotrulj], »O molitvi«,

talijanskom jeziku, odredbu pritom nije parafrazirao oslonjen na zapise iz prvog poglavlja Hugova djela *De modo orandi*,²²⁹ već oslonjen na zapise iz Akvinčeva tumačenja četvrte knjige *Sententia* Petra Lombardskog. Naime, nakon Hugove odredbe molitve, Kotruljević je zabilježio još i odredbu molitve koju je zastupao crkveni naučitelj Ivan Damaščanski (*Ioannes Damascenus*, oko 675-749), koji je smatrao da je molitva »molba potrebnih stvari od Boga«, a zatim rečenicu koja u prijevodu Janeković Römer glasi ovako: »U četvrtoj knjizi, petnaestoj distinkciji Sveti Toma potvrđuje da je ovo Damaskenovo objašnjenje molitve istinito.«²³⁰ I doista, Akvinac je u prvom članku (*articulus*) četvrtoga pitanja (*quaestio*) petnaeste distinkcije (*distinctio*) svojega tumačenja četvrte knjige *Sententia* naveo Damaščaninovu odredbu molitve.²³¹ No, malo prije toga, u istom članku, istom pitanju i istoj distinkciji, Akvinac je, dakako na latinskom jeziku, zabilježio i Hugovu odredbu molitve (*oratio est devotio quaedam ex compunctione procedens*), koju je, ponavljam, Kotruljević zapisao na talijanskom jeziku: »Oracione e una

devocione prociedente da compuncione.«²³²

Kada je pisao predgovor četvrte knjige spisa o umijeću trgovanja, Kotruljević se pozvao i na mislioca čije je ime u dosad pronađenim prijepisima Kotruljevićeva autografa zabilježeno u trima inačicama: »Aleßandro d' Aleß.« (u prijepisu objavljenom 1573. godine); »Alexandro de Alesandria« (u prijepisima objavljenima 1990. godine); »Alessandro de Ales.« (u prijepisu objavljenom 2009. godine).²³³ Na temelju toga moguće je zaključiti da se pozvao ili na engleskog filozofa i teologa Aleksandra iz Halesa (*Alexander of Hales*, oko 1185-1245) ili na talijanskog filozofa i teologa Aleksandra iz Aleksandrije (*Alexander de Alesandria / Alexandria / Alexander Lombardus*, oko 1265-1314). Stajalištem jednoga od njih poslužio se zato da bi osnažio sljedeći savjet: »Neka se [trgovac] ne bavi samo zgrtanjem novca, nego neka obrati pažnju na upravljanje obitelji i neka stječe posjede i kuće.«²³⁴ Ukoliko se, piše Kotruljević, usmjeri isključivo na stjecanje novca, a zanemari upravljanje obitelji, stjecanje posjedâ i kuća, trgovac će, prema prijevodu Janeković Römer, biti »bogat beskrajnom lakomošću« te »uvijek u

[druga knjiga], drugo poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 205-209 [ff. 44v-46v], na p. 205 [f. 44v]: »Overo secundo Ugone di Sancto Victore: 'Oracione e una devocione prociedente da compuncione'.« / pp. 410-413, na p. 410.

229 Vidi: Hugo de Sancto Victore, »De modo orandi«, cap. I., u: *Hugonis de Sancto Victore, Canonici Regularis Lateranensis, tum pietate, tum doctrina insignis; Opera tribus tomis digesta*. Tomus secundus. (Venetiji: Apud Ioannem Baptistam Somaschum, 1588), ff. 110rb-112vb, na f. 110rb-vb.

230 [Cotrugli], »De oratione« / [Kotrulj], »O molitvi« (Janeković Römer, 2009), p. 205 [f. 44v]: »Overo secundo Damasceno: 'Oracion e petition da Dio dele cose debite'. E secundo san Thamaso in *Quarto*, distinctio XV, questa diffinitione di Damasceno veramente la diffinitione dela oracione declara.« / p. 410.

231 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XV, q. 4, a. 1, qc. 1, s.c. 2, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 735b: »Praeterea, secundum Damascenum (lib. 3 de Fide orthodox., cap. 24), *oratio est petitio decentium a Deo*.«

232 Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XV, q. 4, a. 1, qc. 1, arg. 2 (Parma, 1858), p. 735a-b: »Praeterea, Hugo de S. Victore (in libro *Quo studio orandum sit*) dicit quod oratio est devotio quaedam ex compunctione procedens.«

233 [Benedetto Cotrugli Raugeo], »Il quarto libro di Benedetto Cotrugli dell'arte della Mercatura. Proemio.« / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »Četvrta knjiga Bene Kotruljevića o vještini trgovanja. Uvod«, u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 378-383 [ff. 84r-85r], na p. 382 [f. 85r]; [Cotrugli], »Finito lo terzo libro di Mercatura di Benedetto di Cotrullo, comincia lo quarto, Della vita economica. Et prima il prohemio.« (Tucci, 1990), p. 230; [Cotrugli], »Comencia lo quarto, delo mercante circa li vertu icognomiche. Prephatio« (Janeković Römer, 2009), p. 289 [f. 78v].

234 [Cotrugli], »Comencia lo quarto, delo mercante circa li vertu icognomiche. Prephatio« / [Kotrulj], »Počinje četvrta knjiga, o trgovcu i sposobnosti upravljanja kućanstvom. Predgovor.« (Janeković Römer, 2009), p. 288 [f. 78v] / pp. 467-468.

grijehu, kako hoće Aleksandar iz Halesa.«²³⁵ U nastavku odlomka ukazat ću na spoznaje koje su Muljačić, Tucci i Janeković Römer podastri o autoru iz citirana zapisa i o izvoru koji je hrvatskom misliocu omogućio da dozna autorovo stajalište. Žarko Muljačić tako je istaknuo da se, premda u prijepisu objavljenom 1573. godine piše »Aleßandro d' Aleß.«, ne radi »o Aleksandru Aleksandrijskom, kako bi se u prvi mah moglo misliti, već o engleskom skolastičaru 13. stoljeća Aleksandru de Halesu (ili 'de Ales').«²³⁶ Čim je razotkrio o kojem je Aleksandru riječ, Muljačić je izvijestio i o izvoru iz kojega je Kotruljević doznao tvrdnju da pohlepni ljudi žive uvijek u grijehu. Nakon što je izjavio da se »u Metropolitanskoj knjižnici, pri Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, pod br. M 1064, čuva njegova [Aleksandrova] Summa, izdana 1489. (samo II. dio)«, Muljačić je uputio na 158. pitanje drugoga dijela *Sume*, dakle na pitanje u kojem je Aleksandar iz Halesa pisao o lakomosti (»De avaritia«).²³⁷ No, bi li Muljačić uputio na drugi dio i 158. pitanje i onda da je Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu posjedovala preostala tri dijela Aleksandrove *Sume*? Osim toga, u prijepisu koji je Muljačić preveo (onaj koji je prvi put objavljen 1573. godine) ne stoji riječ »avaritia«, nego »cupidita«.²³⁸ Zašto je onda uputio na

pitanje »De avaritia«, a ne na neko od onih pitanja u Aleksandrovoj *Sumi* iz kojih doznajemo da je i »cupiditas« uvijek grijeh? Naime, Aleksandar iz Halesa je u svakom od četiri dijela svoje *Sume* vrlo često naglašavao da je lakomost grijeh, što je zapisao i onda kada je koristio riječ »avaritia«, i onda kada je koristio riječ »cupiditas«. Tvrdnja da je Kotruljević bio nadahnut zapisima iz 158. pitanja drugoga dijela Aleksandrove *Sume* zato se, smatram, može smatrati proizvoljnom i nepouzdanom. Kada je priređivala i prevodila prijepis Kotruljevićeva autografa koji je završen 1475., a objavljen 2009. godine, Zdenka Janeković Römer došla je do spoznaja koje su bile istovjetne Muljačićevima: tvrdnju da pohlepni ljudi žive uvijek u grijehu Kotruljević je doznao iz 158. pitanja drugog dijela *Sume* Aleksandra iz Halesa.²³⁹ Za razliku od ovo dvoje kotruljevićologa, Ugo Tucci je smatrao da se hrvatski mislilac nije pozvao na Aleksandra iz Halesa, a time ni na njegovu *Sumu*. Na to su ga ponukali zapisi iz dvaju firentinskih prijepisa koje je priredio 1990. godine. Pritom podsjećam da u njima mislilac nije naveden kao »Aleßandro d' Aleß.« (u prijepisu objavljenom 1573.), ni kao »Alesandro de Ales.« (u prijepisu objavljenom 2009.), već kao »Alexandro de Alesandria«. Na temelju toga Tucci je zaključio da je Kotruljević mislio na franjevca Aleksandra Lombardskog (Aleksandra iz Aleksandrije) i da je preuzeo stajališta iz njegova djela *De usuris*.²⁴⁰

235 Ibid., p. 289 [f. 78v]: »perche tu se rico di cupidita sença fine. Deve, come sai, lo mercante far mercantia a fine de adimpere li sui besogni, e chi per lo primo modo la fa, sempre e in peccato, come vuol Alesandro de Ales.« / p. 468.

236 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 487, bilješka 11.

237 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 487, bilješka 11: »O lakomosti v. Qu. CLVIII, De avaritia.« Usp. [Alexander de Ales], »De avaricia«, II, q. 158, u: *Secunda pars Alex. d Ales. [Liber secundus Summe Alexandri de Ales: irrefragabilis doctoris Parisiensis: Ordinis minorum observantissimi.]* (Papic: Per egre. Joannem Antonium de Birretis ac Franciscum Gyrardengum, 1489), ff. ZZ2va-ZZ5vb.

238 [Cotrugli Raueo], »Il quarto libro di Benedetto Cotrugli dell'arte della Mercatura. Proemio.« / [Kotruljević Dubrovčanin], »Četvrta knjiga Bene Kotruljevića o vještini trgovanja. Uvod« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 382 [f. 85r]: »Perche tu sei ricco di cupidita senza fine. Debbe come sai'l mercante far mercantia à fine di adempire li suoi bisogni, & chi per lo primo modo la fà, sempre è in peccato, come vuol

Aleßandro d' Aleß.«. Isticanje kosim pismom moje.

239 [Kotrulj], »Počinje četvrta knjiga, o trgovcu i sposobnosti upravljanja kućanstvom. Predgovor.« (Janeković Römer, 2009), p. 468, bilješka 10: »Alexander de Hales, *Summa universae theologiae*. Pavia: Johannes Antonius de Birretis e Franciscus Girardenghus, 1489, sv. II, q. 158, De avaritia.«

240 [Cotrugli], »Finito lo terzo libro di Mercatura di Benedetto di Cotrullo, comincia lo quarto, Della vita economica. Et prima il prohemio.« (Tucci, 1990), p. 230, bilješka 10: »Alex. Lomb., *De usuris*.« Da je Aleksandar Lombardski ili Aleksandar iz Aleksandrije bio autorom djela *De usuris*, vidi u: Marcus A. Denzel, »Introduction«, u: Marcus A. Denzel, *Handbook of World Exchange Rates, 1590-1914*. (Farnham / Burlington: Ashgate, 2010), pp. XI-CL, na p. XXVII: »Since the *Tractatus de usuris* by the Franciscan Alexander Lombardus or Alexander of Alessandria (died 1314) at the latest, the *cambium* was no longer regarded as *mutuum* but as *per-*

Može li se uopće s pouzdanjem odgovoriti na pitanje je li Kotruljević u predgovoru četvrte knjige svojega spisa mislio na Aleksandra iz Halesa ili na Aleksandra iz Aleksandrije? Čini se da ne može. Barem do onda dok ne doznamo što je zapisano u izvorniku.

U spisu o umijeću trgovanja Kotruljević se pozvao i na francuskog srednjovjekovnog filozofa Jeana Buridana (*Johannes Buridanus*, oko 1300-oko 1360). To je učinio u sedmom poglavlju četvrte knjige, znači u poglavlju koje je naslovio »Deli figliuoli« (»O djeci«). Nakon iskaza da tako »kaže Buridan«, zabilježio je, i to na talijanskom jeziku, naslov Buridanova djela (*Questioni sopra l'Iconomica d' Aristotile*), a zatim, također na talijanskom, prenio Buridanov stav koji u prijevodu Janeković Römer glasi: »otac u ljubavi nadmašuje sina kad se radi o imetku, a sin nadmašuje oca kad se radi o časti.«²⁴¹ Dakle, Kotruljević se u svojem spisu koristio i Buridanovim djelom *Quaestiones super octo libros Politicorum Aristotelis*. Od Uga Tuccija i Zdenke Janeković Römer pritom doznajemo da je prenio stajališta iz osmog pitanja prve knjige,²⁴² znači iz pitanja u kojem je Buridan raspravljao o tome rađaju li se od dobrih roditelja uvijek dobri sinovi.²⁴³

Osim na srednjovjekovne filozofe koji pripadaju kršćanskoj filozofskoj tradiciji, Kotruljević se pozvao i na dvojicu srednjovjekovnih filozofa koji pripadaju arapskoj filozofskoj tradiciji: Avicennu (*Ibn Sina*, 980-1037) i Averroësa (*Ibn Rušd*, 1126-

1198). Kad je raspravljao o trgovčevoj sreći, izvijestio je o Avicenninu stajalištu da »liječnik mora imati sreće«,²⁴⁴ a kad je trgovca poučavao vođenju knjiga, izvijestio je da je Averroës, a »želeći prekoriti Avicennu koji se jako pouzdavao u vlastiti um«, izjavio da »u prirodnim stvarima dvoje dovodi čovjeka u pogrešku, pouzdanje u vlastiti um i nepoznavanje logike.«²⁴⁵ Premda je navedena stajališta donio na latinskom, to mi ipak nije omogućilo doznavanje podataka o izvorima kojima se poslužio. Naime, stajalište da »liječnik mora imati sreće« Kotruljević je mogao iščitati iz neke od pet knjiga Avicennina djela *Liber canonis medicinae* (*Kitab al-Qanun fi al-Tibb*), koje je bilo vrlo poznato i cijenjeno tijekom srednjovjekovlja i renesanse, što potvrđuje i rečenica Enesa Kujundžića, profesora na Pedagoškom fakultetu Sveučilišta u Zenici: »Ni jedno medicinsko djelo prevedeno sa arapskog na latinski jezik nije doživjelo toliki broj izdanja kakav je slučaj sa 'Kanonom medicine' Ibn Sinaa (Avicena).«²⁴⁶ No, Kotruljević je stajalište mogao zasnivati i na Averroësovim očitovanjima o Avicenni, a zapisanima u nekoj od sedam knjiga popularnoga Averroësova medicinskog djela *Kitab-ul-kulliyat fi-t-tibb*, koje je kršćanskoj Europi bilo poznato pod naslovom *Colliget*, i koje je, što također doznajemo od Kujundžića, na latinski jezik »preveo Bonacosa u Veneciji, a u periodu od 1480. do 1574. štampano je dvanaest

mutatio pecuniae, being no longer associated with the problem of usury.«

241 [Cotrugli], »Deli figliuoli« / [Kotrulj], »O djeci« (Janeković Römer, 2009), p. 320 [f. 92r]: »Ma, come dicie Bridano, nele *Questioni sopra l'Iconomica d' Aristotile*, che in amore lo patre excede lo figlio circa lo bene utile e lo figlio excede lo patre in amore circa lo bene honesto.« / p. 492.

242 [Benedetto Cotrugli], »De figliuoli.«, quarto libro, capitolo 7°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 246-250, na p. 247, bilješka 3; [Kotrulj], »O djeci« (Janeković Römer, 2009), p. 492, bilješka 71.

243 *Questiones Johannis Buridani super octo libros Politicorum Aristotelis*, liber I., questio VIII. [Utrum ex bonis parentibus nascantur semper boni filij], (Impresse Parisius: Opera Nicolai Depratis, 1513), ff. 10vb-11vb.

244 [Cotrugli], »De fortuna delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj sreći« (Janeković Römer, 2009), p. 257 [ff. 67v-68r]: »disse Avicenna: 'Oportet medicum esse fortunatum'.« / p. 446.

245 [Benedetto Cotrugli], »Del hordine de tenere le scripture con ordine mercantile«, [libro primo], capitolo XIII. / [Benedikt Kotrulj], »O tome kako treba voditi knjige po trgovačkim pravilima«, [prva knjiga], trinaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 180-184 [ff. 32v-35r], na p. 181 [f. 33r-v]: »parla il comentatore Averrois, volendo redarguire Avicenna, che se confidava in multo nel suo intellecto proprio, disse: 'Duo hominem in naturalibus errare faciunt, fiducia intellectus et loyce ignorancia'.« / pp. 389-393, na p. 390.

246 Enes Kujundžić, »Transfer grčke i islamsko-arapske znanosti na Zapad putem Al-Andalusa«, *Znakovi vremena: časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 8 (Sarajevo, 2005), broj 28, pp. 228-242, na p. 233.

puta.«²⁴⁷ Međutim, hrvatski mislilac je tvrdnju da »liječnik mora imati sreće« mogao temeljiti i na sadržaju nekog od Albertovih ili Tominih djela. Kao što ističe Stjepan Kušar u studiji posvećenoj Albertu Velikom, kada je promišljao o prirodnim znanostima i filozofiji, Albert je ponajprije slijedio »Aristotela i neke njegove arapske komentatore, u prvom redu Avicenu i Averoesa«,²⁴⁸ dok je Toma Akvinac, kao što ističe Copleston u drugom svesku djela *A History of Philosophy*, svoje stavove djelomično razvio i proučavanjem Avicennina nauka.²⁴⁹ Naposljetku, tvrdnju pripisanu Avicenni Kotruljević je mogao preuzeti i iz djela nekog od brojnih srednjovjekovnih skolastika usmjerenih na tumačenja Aristotelova, Avicennina, Albertova ili Tomina nauka. Sličan scenarij moguć je i onda kada se nastoji odrediti izvor tvrdnje koju je Kotruljević pripisao Averroesu. Tvrdnju da u »prirodnim stvarima dvoje dovodi čovjeka u pogrešku, pouzdanje u vlastiti um i nepoznavanje logike«, hrvatski mislilac mogao je iščitati ili iz nekog Averroesova djela posvećenoga tumačenju Aristotelova nauka ili, pak, iz nekog od Albertovih ili Tominih djela ili, uostalom, iz djela nekog drugog srednjovjekovnog skolastika.

Dakle, u spisu o umijeću trgovanja Kotruljević je naveo sljedeće srednjovjekovne filozofe: Augustina, Boetija, Avicenu, Huga iz Svetog Viktora, Averroesa, Aleksandra iz Halesa ili, pak, Aleksandra iz Aleksandrije, Tomu Akvinca i Jeana Buridana. Budući da se, ponavljam, najčešće pozivao na Aurelija Augustina i Tomu Akvinca, toj dvojici srednjovjekovnika posvetio sam zasebna potpoglavlja.

247 Kujundžić, »Transfer grčke i islamsko-arapske znanosti na Zapad putem Al-Andalusa«, p. 234.

248 Stjepan Kušar, »Albert Veliki«, u: Stjepan Kušar (priređivač sveska), *Srednjovjekovna filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 2 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), pp. 395-420, na p. 401.

249 Copleston, *A History of Philosophy 2: Medieval Philosophy*, p. 195: »St. Thomas found it necessary to criticise the Moslem philosopher's treatment of possibility, but that does not mean that St. Thomas did not develop his own position partly through a consideration of Avicenna's doctrine.«. Vidi i: Koplston, *Istorija filozofije II: Srednjovjekovna filozofija, Augustin – Skot*, p. 199.

4.1. »Slavan Augustin« (*glorioso Agustino*)

Prosudbu o tome da je Augustin bio slavan Kotruljević je zabilježio na kraju četvrtog poglavlja druge knjige svojega spisa, onda kada je raspravljao »o povratu koji mora uslijediti nakon svakog nepravednog oduzimanja«.²⁵⁰ Tom prilikom naveo je da od »slavnoga Augustina« (*glorioso Agustino*) doznajemo i sljedeću tvrdnju: »'Grieh se ne otpušta ako se oteto ne vrati'« (*non dimititur peccatum nisi restitatur ablatum*).²⁵¹ Premda je sličan zapis mogao pročitati u Augustinovu pismu *Ad Macedonium* (*non remittetur peccatum, nisi resistatur ablatum*),²⁵² Kotruljević je zapis preuzeo iz Albertova ili Tomina tumačenja četvrte knjige *Sententia* Petra Lombardskog ili, pak, iz Tominih djela *Summa theologiae* ili *Quaestiones quodlibetales*, u kojima svima stoji: »non dimititur peccatum, nisi restitatur ablatum«.²⁵³

250 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 233 [f. 58r] / p. 430.

251 Ibid.

252 [Aurelius] Augustinus, »Epistola CLIII: Augustinus episcopus, famulus Christi familiaeque ejus, dilecto filio Macedonio, in Domino salutem.«, caput 6, 20, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XXXIII. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus secundus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores, et J.-P. Migne, successores, 1902), cc. 653-665, na c. 662.

253 Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. XVII, art. 26., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum nonum. *Commentarii in IV Sententiarum* (dist. I-XXII). (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 696a; Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. XXVIII, art. 3., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen trigesimum. *Commentarii in IV Sententiarum* dist. XXIII-L. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 189b; Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XXVIII, q. 1, a. 2, arg. 4, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 938b; Thomas Aquinas, *Summa theolo-*

Na Augustinov nauk Kotruljević se najčešće pozivao onda kada je obrađivao teme koje spadaju u područje teologije. Tu tvrdnju zacijelo najbolje dokazuje sadržaj drugog i trećeg poglavlja druge knjige, znači poglavlja posvećenih promišljanjima o molitvi i milostinji. Primjerice, samo u poglavlju »De oratione« (»O molitvi«), Kotruljević je Augustina spomenuo čak šest puta, dok se u poglavlju »De elemosina« (»O milostinji«), preuzevši savjet da milostinju treba prije dati »onima koji su nam bliži nego strancima«, pozvao na prvu knjigu Augustinova djela *De doctrina Christiana*.²⁵⁴ Premda bi se Augustinova stajališta koja su zabilježena u poglavljima o molitvi i milostinji mogla sagledati i iz perspektive filozofske etike, u ovom potpoglavlju usmjerit ću se tek na one zapise u Kotruljevićevu spisu koji Augustina prikazuju i kao baštinika antičke tradicije mišljenja, a ne samo kao ideologa kršćanstva.

giae II-II, q. 62, a. 2, s.c., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII, ad Codices manuscriptorum Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1897), p. 43a; Thomas Aquinas, *Quaestiones quodlibetales*, quodlibetum quintum, q. 12, a. 25 [2], arg. 2, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus IX. *Quaestiones disputatae cum Quo[d]libetis*, volumen secundum, complectens *De veritate* et *Quaestiones quo[d]libeticas* (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1859), pp. 459-631 [Quodlibetum quintum, pp. 528a-542a], na p. 540b.

254 [Benedetto Cotrugli], »De elemosina.«, [libro secundo], capitulo tercio. / [Benedikt Kotrulj], »O milostinji«, [druga knjiga], treće poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 210-213 [ff. 46v-48v], na p. 212 [f. 48r]: »Et nota che la limosina si deve dare, come dicie Agustino in libro primo *De doctrina Christiana*, in questo modo, cioe: imprima ad quelli li quali son a noi piu congionti che li extranei.« / pp. 414-416, na p. 416. Usp. Aurelius Augustinus, »De doctrina Christiana«, liber 1, caput 28, 29, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XXXIV. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus tertius. Pars prior.] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores et J.-P. Migne successores, 1887), cc. 15-122, na c. 30.

Jedna od rečenica koja se, po mojem sudu, može smatrati poveznicom između Augustinove kršćanske i filozofske orijentacije, nalazi se u četvrtom poglavlju druge knjige spisa o umijeću trgovanja. U tom poglavlju, koje je naslovio »De casi de consciencia liciti et illiciti« (»O dvojama što je dopušteno, a što nije«), Kotruljević je kritizirao trgovce koji svoju sreću vide isključivo u stjecanju bogatstva. Da bi kritiku osnažio, pozvao se na znamenito Augustinovo djelo *De civitate Dei* iz kojega je, zapisavši je na latinskom jeziku, preuzeo rečenicu iz osamnaestoga poglavlja pete knjige, koja u prijevodu Janeković Römer glasi: »'Ne usrećuju nas i naše sinove zemaljska bogatstva kojih se moramo odreći za života ili ih poslije smrti ostaviti onima koje ne znamo ili kojima ne bismo htjeli, nego nas sretnima čini Bog koji je pravo blagostanje duše.'«²⁵⁵ Nakon iskazivanja neposredne upućenosti u stajališta zabilježena u djelu *De civitate Dei*, Kotruljević je trgovcima poručio i to da budu usmjereni na »andeoski nauk i utjehu« (*discipline angeliche e conforto*), te ih savjetovao da »ne sputaju duh i um« (*non legino l' animo et l' intellecto*).²⁵⁶

O filozofima, filozofiji i filozofskim izvorima Kotruljević nije pisao samo u trećoj knjizi spisa, dakle knjizi u kojoj je, kako ističe u predgovoru,

255 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 235 [f. 59r]: »Agustino scrive in quello *De civitate Dei* quando dicie: 'Felices enim vel nos vel filios nostros non divicie terrene faciunt, aut nobis viventibus amittende, aut post mortem quibus nescimus, vel quibus forte nolumus relinquende, sed Deus felices facit qui est mentium vera opulencia' « / p. 431. Usp. Aurelius Augustinus, »De civitate Dei contra paganos«, liber 5, caput 18, 1, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XLI. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus septimus] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores, et J.-P. Migne, successores, 1900), cc. 13-804, na c. 162: »Felices enim vel nos filios nostros non divitiae terrenae faciunt, aut nobis viventibus amittendae, aut, nobis mortuis, a quibus nescimus, vel forte a quibus nolumus, possidendae: sed Deus felices facit, qui est mentium vera opulencia.«

256 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 235 [f. 59r-v] / p. 431.

odlučio raspravljati »o običajima trgovca oko moralnih i društvenih vrлина«. ²⁵⁷ To se može zaključiti iz sadržaja dosadašnjih poglavlja ovoga članka, ali i dodatno potvrditi zapisima iz devetog poglavlja prve knjige spisa o umijeću trgovanja. U tom poglavlju Kotruljević je pisao o plaćanju dūga i zastupao stajalište da »savršen trgovac« (*compito mercatante*) nije onaj koji dūg zna samo utjerati, nego onaj koji će ga na vrijeme i vratiti. ²⁵⁸ Hvaleći odnos koji počiva na pravednosti, što je potvrdio i iskazom da se »tako svi zajedno upinju da budu i doimaju se takvima [dobrim utjerivačima i dobrim platcima dūga]«, ²⁵⁹ zapisao je i odredbu pravednosti. Pritom je izvijestio da se poziva na odredbu koja je Augustinova: »Pravednost je dati svakom što je njegovo« (*iusticia est reddere unicuique quid suum est*). ²⁶⁰

Kotruljević se o pravednosti očitovao i u trećoj knjizi svojega spisa. Štoviše, posvetio joj je čitavo jedanaesto poglavlje treće knjige, pri čemu je u prvoj od rečenica toga poglavlja zapisao upravo odredbu pravednosti. Za razliku od devetog poglavlja prve knjige, u kojem je odredbu zabilježio na latinskom, u jedanaestom poglavlju treće knjige odredbu je zabilježio na talijanskom jeziku. I tom prilikom pozvao se na Augustina. Prema prijevodu Janeković Römer, u prvoj rečenici jedanaestoga poglavlja treće knjige Kotruljević je zapisao rečenicu koja glasi: »Pravednost prema Augustinu, znači svakome dati što je njegovo« (*iusticia e rendere ad ognuno quello che e suo*). ²⁶¹

257 Vidi bilješku 7.

258 [Benedetto Cotrugli], »Delo pagare lo debito«, [libro primo], capitolo VIII. / [Benedikt Kotrulj], »O plaćanju duga«, [prva knjiga], deveto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 158-159 [ff. 22v-23v], na p. 158 [f. 22v]: »Al' essere bono scoditore et compito mercatante si requede necessarissimamente essere buon pagatore.« / pp. 371-372, na p. 371.

259 [Cotrugli], »Delo pagare lo debito« / [Kotrulj], »O plaćanju duga« (Janeković Römer, 2009), p. 158 [f. 22v] / p. 371.

260 Ibid., p. 158 [f. 22v]: »Et questo volse dire Agustino quando diffiniva la iusticia che disse: 'Iusticia est reddere unicuique quid suum est' « / p. 371.

261 [Benedetto Cotrugli], »Dela justitia delo mercante«, [libro terzo], capitolo XI. / [Benedikt Kotrulj], »O tr-

Koje je djelo Kotruljeviću poslužilo ili moglo poslužiti kao izvor iz kojega je doznao podatke o Augustinovoj odredbi pravednosti? Prema spoznajama Žarka Muljačića, Uga Tuccija i Zdenke Janeković Römer, odredbu je doznao zahvaljujući neposrednoj upućenosti u sadržaj Augustinovih djela. Od troje navedenih kotruljevićologa pritom je, kolikogod bio u krivu, najopreznije i najmudrije postupio Žarko Muljačić. Ne mogavši donijeti odluku o naslovu Augustinova djela iz kojega je hrvatski mislilac preuzeo odredbu pravednosti, Muljačić je uputio na »Index [generalis] in omnia opera Sancti Augustini«, koji je otisnut u jedanaestom svesku Augustinovih *Opera omnia*, a zatim i u 46. svesku edicije *Patrologia Latina*, pa istaknuo da se u korpusu Augustinovih djela na, kako kaže, »nekoliko mjesta« nalazi i ova rečenica: »Justitia virtus est qua sua cuique tribuuntur.« ²⁶² Iz »Indexa« sam doznao da se radi o pet mjesta. ²⁶³ Prvo od njih nalazi se u prvoj knjizi djela *De libero arbitrio* (*jam justitiam quid dicamus esse, nisi*

govčevoj pravednosti«, [treća knjiga], jedanaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 266-267 [ff. 70v-71r], na p. 266 [f. 70v]: »Iusticia e rendere ad ognuno quello che e suo, secundo Agustino,« / p. 453.

262 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 476, bilješka 47: »S. Augustini, ed. c. [St. Aurelii Augustini, hipponensis episcopi opera omnia], [Migne, PL] 46, Index [p.] 380, na nekoliko mjesta: '[J]ustitia virtus est qua sua cuique tribuuntur.'« O izvoru iz kojega je Kotruljević doznao Augustinovu odredbu pravednosti Muljačić se očitovao još jednom, pri čemu je uputio na bilješku koju je zapisao na 476. stranici: [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 485, bilješka 52: »V. 47. bilješku I. knjige.«

263 »Index [generalis] in omnia opera Sancti Augustini«, u: *Patrologiae cursus completus, accurante J.-P. Migne. Patrologiae [Latinae]. Tomus XLVI. S. Augustini, tomus undecimus. [Opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus undecimus. (Parisiis: Venit apud editorem in vico dicto Montrouge / Gallice: Près la Barrière d'Enfer, 1842)] (Parisiis: Venit apud editorem, in via dicta d'Amboise, près la Barrière d'Enfer, ou Petit-Montrouge, 1845), cc. 43-680, na c. 380: »Justitia virtus est qua sua cuique tribuuntur. I [PL 32], 1235; IV [PL 37], 1065; VII [PL 41], 649; X [PL 45], 1063, 1064.«*

virtutem qua sua cuique tribuuntur?)²⁶⁴ drugo u tumačenju 83. psalma (*justicia [est virtus] ... qua sua cuique tribuimus*),²⁶⁵ treće u devetnaestoj knjizi djela *De civitate Dei* (*justitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit*),²⁶⁶ dok se četvrto i peto nalaze u prvoj knjizi djela *Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus* (*justitia est, ... virtus ... fungens diligenter officio ad restituendum sua unicuique; definisti esse justitiam virtutem omnia continentem, et restituentem suum unicuique*).²⁶⁷ Prije negoli nastavim s istraživanjem izvorā iz kojih je Kotruljević mogao doznati odredbu pravednosti koju je pripisao Augustinu, ističem da se na temelju pet navedenih rečenica može zaključiti da je Augustin svoja stajališta o pravednosti uvelike temeljio na onoj odredbi pravednosti koju je izrekao rimski pravnik Ulpijan (*Gnaeus Domitius Annius Ulpianus*, oko 170-228): »In[u]stitia est constans et perpetua voluntas, ius suum cuique tribuendi.«²⁶⁸ No, zašto

sam u ovom odlomku izjavio da je Muljačić bio u krivu kada je upućivao na izvore iz kojih je Kotruljević mogao doznati podatke o Augustinovoj odredbi pravednosti? Zbog dva razloga. Kao prvo, Kotruljeviću je pripisao rečenicu koje uopće nema u njegovu spis. Podsjećam, u spisu o umijeću trgovanja stoji »iusticia est reddere unicuique quid suum est«, a ne »justitia virtus est qua sua cuique tribuuntur«. Kao drugo, prije negoli je uputio na »Index [generalis] in omnia opera Sancti Augustini« i na rečenicu koje, ponavljam, nema u spisu o umijeću trgovanja, Muljačić nije uočio da rečenica na koju je uputio (*justitia virtus est qua sua cuique tribuuntur*) uopće nije otisnuta na onim mjestima u Augustinovim djelima koja su navedena u »Indexu«, pa čak ni u korpusu Augustinovih djela. Da su Tucci i Janeković Römer također bili u krivu kada su kao izvor Kotruljevićevih spoznaja o Augustinovoj odredbi pravednosti naveli prvu knjigu djela *De libero arbitrio*,²⁶⁹ smatram da nije potrebno dodatno obrazlagati, budući da su istaknuli rečenicu koja nije zapisana u spisu o umijeću trgovanja, što je očito nakon uvida u prvo od pet mjesta na koje je uputio »Index [generalis] in omnia opera Sancti Augustini«, a na kojem mjestu u djelu *De*

264 Aurelius Augustinus, »De libero arbitrio«, liber 1, caput 13, 27, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XXXII. S. Aurelii Augustini. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus primus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1877), cc. 1221-1310, na c. 1235.

265 [Aurelius Augustinus], »In Psalmum LXXXIII: Enarratio.«, 11, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XXXVII. S. Aurelii Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus quartus. Pars altera.] ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, 1865), cc. 1055-1069, na c. 1065.

266 Aurelius Augustinus, »De civitate Dei contra paganos«, liber 19, caput 21, 1, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XLI. S. Aurelii Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus septimus] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores, et J.-P. Migne, successores, 1900), cc. 13-804, na c. 649.

267 Aurelius Augustinus, »Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus«, liber 1, 35; liber 1, 38, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XLV. S. Aurelii Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus decimus. Pars altera.] ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, 1865), cc. 1049-1608, na c. 1063 i 1064.

268 D. Carolus Bucher (ed.), *Domitii Ulpiani quae in primum Digestorum librum migrarunt fragmenta*. Textu ad Codd. MSS. recognito edidit D. Carolus Bucher

(Erlangae: Sumtibus J. J. Palm et Ernest. Enke, 1819). Liber I. Titulus I. 4. *Ex L. 1. Regularum*. (Fr. 10.), p. 9. O porijeklu i izvornom tumačenju Ulpijanove odredbe pravednosti vidi i, primjerice, u: Marko Petrak, »Recepcija Ulpijanove definicije pravednosti u hrvatskim srednjovjekovnim izvorima«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 57/6 (2007), pp. 955-978, na pp. 956-966.

269 [Benedetto Cotrugli], »Del pagare il debito.«, primo libro, capitolo 9°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 157-158, na p. 157, bilješka 2: »Aug. *De lib. arbitrio* XIII.«; [Benedetto Cotrugli], »Della giustizia del mercante.«, terzo libro, capitolo 11., u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), p. 219, bilješka 1: »Aug. *De lib. arb.* XIII; PL 32.«; [Kotrulj], »O plaćanju duga« (Janeković Römer, 2009), p. 371, bilješka 45: »'Iam iustitiam quid dicamus esse, nisi virtutem qua sua cuique tribuuntur?' Augustin, *Il 'De libero arbitrio' di S. Agostino: studio introduttivo, testo, traduzione e commento*, ur. Franco De Capitani. Milano: Vita e pensiero, 1987, I, 13: 272. http://www.sant-agostino.it/latino/libero_arbitrio/index2.htm.«; [Kotrulj], »O trgovčevoj pravednosti« (Janeković Römer, 2009), p. 453, bilješka 42: »Augustin, *De libero arbitrio*, I, XIII: 272. http://www.sant-agostino.it/latino/libero_arbitrio/index2.htm. Vidi bilješku I, 46 [45].«

libero arbitrio nije, kao u Kotruljevića, navedena rečenica »iusticia est reddere unicuique quid suum est«, nego rečenica »iam iustitiam quid dicamus esse, nisi virtutem qua sua cuique tribuuntur?«

Dakle, premda ju je pripisao Augustinu, Kotruljević odredbu pravednosti nipošto nije, kako su to smatrali Muljačić, Tucci i Janeković Römer, preuzeo iz korpusa Augustinovih djela. Ta tvrdnja, dakako, ne nudi odgovor na pitanje o izvoru iz kojega je Kotruljević odredbu preuzeo, nego tek ukazuje na to da izvori spisa o umijeću trgovanja, posebice filozofski, nisu primjereno istraženi. Zato postavljam pitanje slično onom s početka prethodnog odlomka: Koje je djelo Kotruljeviću poslužilo ili moglo poslužiti kao izvor iz kojega je doznao podatke o odredbi pravednosti pripisanoj Augustinu? Odgovor na to pitanje moguće je ponuditi nakon uvida u djela koja su napisali Albert Veliki i Toma Akvinac. Naime, Kotruljević je odredbu mogao preuzeti iz Alberta tumačenja treće knjige *Sentencija* Petra Lombardskog. Tom prilikom Albert je, naglasivši da tako kaže Augustin, zapisao sljedeću odredbu pravednosti: »Iusticia est reddere unicuique quod suum est.«²⁷⁰ Znači, hrvatski mislilac je u spisu naveo odredbu istovjetnu onoj koju je Albert pripisao Augustinu. No, osim od Alberta, Kotruljević je odredbu mogao doznati i od Tome. Stajalište o pravednosti kao činu kojim »se svakome daje ono što mu pripada« (*reddere unicuique quod suum est*), Toma je u svojim djelima zapisao na desetak mjesta. Primjerice, izrekao ga je kad je tumačio treću i četvrtu knjigu *Sentencija*,²⁷¹ zatim u djelu *Summa*

contra gentiles,²⁷² kao i u djelu *Quaestiones quodlibetales*.²⁷³ Ipak, najčešće ga je zapisao u drugom odsjeku drugoga dijela *Sume teologije*: u 57. pitanju, kada je poučavao o pravu, u 58. pitanju, kada je poučavao o pravednosti, i u 61. pitanju, kada je poučavao o dijelovima pravednosti.²⁷⁴ Budući da je Toma izvijestio da svoje stajalište temelji na odredbi pravednosti koju je doznao iz djela *De officiis*, a koje je napisao milanski biskup Ambrozije (*Aurelius Ambrosius*, oko 330-397) i u kojem, prema prijevodu Tome Vereša, stoji da je pravednost »da se svakome dâ ono što je njegovo, da se ne zahtijeva ona [ono] što je tuđe, da se vlastitu korist zanemari kako bi se očuvala jednakopravnost u zajednici«,²⁷⁵ pretpostavljam da je Kotru-

mentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi, lib. IV, dist. XXXVIII, q. 2, a. 4, qc. 1, ad. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 1019a.

272 Thomas Aquinas, *Summa contra gentiles*, lib. II, cap. XXVIII, n. 3, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu edita Leonis XIII. P. M.* Tomus decimus tertius. *Summa contra gentiles* [liber primus et secundus], ad Codices manuscriptos praesertim sancti doctoris autographum exacta et summo pontifici Benedicto XV dedicata cum commentariis Francisci de Sylvestris Ferrariensis, cura et studio fratrum praedicatorum (Romae: Typis Riccardi Garroni, 1918), p. 334a.

273 Thomas Aquinas, *Quaestiones quodlibetales*, quodlibetum quintum, q. 9, a. 17 [1], cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus IX. *Quaestiones disputatae cum Quo[d]libetis*, volumen secundum, complectens *De veritate* et *Quaestiones quo[d]libetcas* (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1859), pp. 459-631 [Quodlibetum quintum, pp. 528a-542a], na p. 536a.

274 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 57, a. 4, arg. 1; q. 58, a. 11, cor.; q. 61, a. 1, arg. 2, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensa Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. *Secunda secundae Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1897), p. 6a, 18b i 34a.

275 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 58, a. 11, s.c., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensa Leonis XIII P. M. edita*.

270 Albertus Magnus, *Commentarii in III Sententiarum*, dist. XXXIII, art. 3., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum octavum. *Commentarii in III Sententiarum*. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 610b: »Iustitia est reddere unicuique quod suum est, ut dicit Augustinus,«.

271 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. III, dist. XVIII, q. 1, a. 2, cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1857), p. 191a; Thomas Aquinas, *Co-*

ljević odredbu pravednosti i podatak o njezinu autoru, dakle Augustinu, najvjerojatnije preuzeo od Alberta Velikog.

Osim onda kada je pisao o pravednosti, Kotruljević se u trećoj knjizi svojega spisa još jednom pozvao na Augustina. To je učinio u osamnaestom poglavlju, onom u kojem je promišljao o trgovčevoj umjerenosti, pri čemu je želio osnažiti savjet da trgovac mora biti umjeren u jelu i piću. Tom prilikom ponovno je dokazao neposrednu upućenost u sadržaj Augustinova djela *De doctrina Christiana*, iz kojega je, parafraziravši ga na talijanskom jeziku, izdvojio stajalište koje je Augustin zabilježio u dvanaestom poglavlju treće knjige spomenutoga djela. Iz spisa o umijeću trgovanja tako doznajemo da »Augustin kaže da svaku stvar valja uzeti s mjerom, kako dolikuje mjestu, vremenu i osobi.«²⁷⁶ Inače, istovjetno stajalište Kotruljević je, također na talijanskom jeziku, zapisao i u osamnaestom poglavlju prve knjige. Usmjerivši se

na, kako ističe u naslovu poglavlja, stvari koje su trgovcima potpuno zabranjene, trgovcu je poručio da ne smije biti neumjeren u jelu i piću, što je potkrijepio i iskazom da »Augustin kaže 'da svaka stvar dolikuje mjestu, vremenu i osobi'«.²⁷⁷

U četvrtoj knjizi svojega spisa Kotruljević je Augustina spomenuo jedino u šestom poglavlju, dakle onda kada je pisao o ženi. Pri kraju tog poglavlja zaključio je da »bračni čin« (*acto matrimoniale*) nije grijeh, nego zasluga, ali pod uvjetom da se muškarac i žena »zdrujuju« (*conjungono*) da bi načinili djecu«.²⁷⁸ No, čak i ako se, nastavlja Kotruljević, »zdrujuju« zato da »si pomognu, jer se nikako ne mogu suzdržati, to je laki grijeh«.²⁷⁹ Da bi ukazao na ispravnost te tvrdnje, ali i spriječio možebitne kritike, odmah je dodao objašnjenje, koje je Janeković Römer prevela ovako: »prema Augustinu: 'Zlo je nesuzdržljivosti kada muž poznaje suprugu više nego što je potrebno za rađanje djece, no u tome ima dobra braka, pa zbog toga i ono zlo postaje lakim grijehom.'«²⁸⁰ I ovom prilikom, posebice zbog toga što se radi o citatu zapisanom na latinskom jeziku, može se ustanoviti mogući izvor, točnije izvori Kotruljevićevih spoznaja o stajalištu koje je pripisano Augustinu.

Kada su izvještavali o izvorima iz kojih je hrvatski mislilac doznao za navedeno stajalište, Muljačić, Tucci i Janeković Römer uputili su na nekoliko Augustinovih djela. Iz Muljačićevih obavijesti tako slijedi da je Kotruljević stajalište pripisano Augustinu zapravo oblikovao tako što je vlastitim snagama sastavio rečenicu koja se temeljila na Augustinovim zapisima iz sedmog poglavlja devete knjige djela *De Genesi ad litteram*

Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 18b: »Ambrosius dicit, in I de Offic.: 'Iustitia est quae unicuique quod suum est tribuit, alienum non vindicat, utilitatem propriam negligit ut communem aequitatem custodiat.'« Vidi i: [Toma Akvinski], »58. pitanje: O pravednosti«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 579-593, na p. 591. Usp. [Aurelius] Ambrosius, »De officiis ministrorum«, liber I., caput XXIV., 115, u: *Sancti Ambrosii, Mediolanensis episcopi, Opera omnia*. Tomus tertius. (Parisiis: Apud Gauthier fratrem et soc., 1836), pp. 137-223, na p. 155b: »justitiam, quae suum cuique tribuit, alienum non vindicat, utilitatem propriam negligit, ut communem aequitatem custodiat.«

276 [Cotrugli], »Della temperantia delo mercante« / [Kotrulj], »O trgovčevoj umjerenosti« (Janeković Römer, 2009), p. 281 [f. 76r]: »Agustino dicie, si vuol intendere ogni cosa con misura, quello si conviene a loco, tempo e persona.« / p. 464; Usp. Aurelius Augustinus, »De doctrina Christiana«, liber 3, caput 12, 19, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. *Patrologiae Latinae*. Tomus XXXIV. S. Aurelius Augustinus. [Opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus tertius. Pars prior.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), cc. 15-122, na c. 73: »Quid igitur locis et temporibus personisque conveniat, diligenter attendendum est, ne temere flagitia reprehendamus.«

277 [Cotrugli], »De cose prohibite omnino ali mercadanti« / [Kotrulj], »O stvarima koje su trgovcima potpuno zabranjene« (Janeković Römer, 2009), p. 193 [f. 39r]: »Et come dicie Agustino 'che ogni cosa se conviene al locho, tempo et persona' <...>« / p. 401.

278 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 316 [f. 90v] / p. 489.

279 Ibid.

280 Ibid., pp. 316-317 [f. 90v]: »Agustino: 'Incontinencie malum est quod vir cognoscat uxorem eciam ultra necessitatem procreandi filios, sed ubi est nuptiarum bonum et illud mallum fit veniale propter bonum nuptiale.'« / p. 489.

i zapisima iz jedanaestog poglavlja prve knjige djela *De coniugiis adulterinis ad Pollentium*.²⁸¹ Tucci je pak smatrao da je Kotruljević stajalište oblikovao nadahnut Augustinovim zapisima iz četrnaestog ili možda ipak petnaestog poglavlja prve knjige djela *De nuptiis et concupiscentia*,²⁸² dok je Janeković Römer bila uvjerena da je Kotruljević ponudio »citat« koji je »interpretacija Augustinova teksta«, a koji se zasnivao na sadržaju desetog poglavlja djela *De bono coniugali* i sadržaju petnaestog poglavlja prve knjige djela *De nuptiis et concupiscentia*.²⁸³

281 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 489, bilješka 71: »S. Augustini, Opera omnia, PL 34, III, 397. i 40, VI, 458.« Vidi: Aurelius Augustinus, »De Genesi ad litteram«, liber 9, caput 7, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XXXIV. S. Aurelius Augustinus. [Opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus tertius. Pars prior.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), cc. 245-466 [486], na c. 397; Aurelius Augustinus, »De conjugii adulterinis ad Pollentium«, liber 1, caput 11, 12, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XL. S. Aurelius Augustinus. [Opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus sextus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), cc. 451-486, na c. 458.

282 [Cotrugli], »Della mogle.« (Tucci, 1990), p. 244, bilješka 47: »Aug. *De nuptiis et concupisc.*; PL 44, 423 sgg.« Vidi: Aurelius Augustinus, »De nuptiis et concupiscentia«, liber 1, caput 14, 16; liber 1, caput 15, 17, u: *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem, accurante J.-P. Migne. Tomus decimus. Pars prior. ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1841), cc. 413-474, na cc. 423-424.

283 [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 489, bilješka 62: »Citat je interpretacija Augustinova teksta. Augustin, *De bono coniugali*, 10. PL, sv. 40: 373-396. http://www.sant-agostino.it/latino/dignita_matrimonio/index.htm; *De nuptiis et concupiscentia*, I, 15, http://www.sant-agostino.it/latino/nozze_concupiscentia/index2.htm, PL, sv. 44: 423.« Vidi: Aurelius Augustinus, »De bono conjugali liber unus.«, caput 10, 10-11, u: *Patrologiae cursus completus*, accurante J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XL. S. Aurelius Augustinus. [Opera omnia, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus sextus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887), cc. 373-396, na cc. 380-382; Aurelius Augustinus, »De nuptiis et concupiscentia«, liber 1, caput 15, 17, u: *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem,

Smatram, čak štoviše, siguran sam da je troje spomenutih kotruljevićologa uputilo na netočne izvore. Naime, kada je u šestom poglavlju četvrte knjige citirao rečenicu o zlu nesuzdržljivosti koju je pripisao Augustinu, Kotruljević citat nije izmislio. No, citat nije kreirao ni tako da je, kako su, čini se, mislili Muljačić i Janeković Römer, najprije usporedno čitao, pamtio ili u vlastiti kompendij unosiio sadržaj onih poglavlja koja su se u Augustinovim djelima odnosila na ženidbu, bračni život ili žudnju u braku, pa sadržaj tih poglavlja sintetizirao, interpretirao ili kombinirao, zahvaljujući čemu je sastavio i, davši joj pritom oblik citata na latinskom jeziku, zapisao upravo onu rečenicu koju imamo priliku pročitati u poglavlju »O ženi«. Uz to, smatram da se Kotruljević nije upuštao u tumačenje Augustinovih stajališta o zlu nesuzdržljivosti, jer je citat koji je uvrstio u spis, i to u gotovo istovjetnu obliku, mogao preuzeti iz djela koja su napisana tijekom 12. i 13. stoljeća, a koja su bila vrlo utjecajna tijekom srednjovjekovlja i renesanse. Da je zlo nesuzdržljivosti prisutno onda »kada muž poznaje suprugu više nego što je potrebno za rađanje djece«, ali pri čemu je moguće da i »u tome ima dobra braka«, zbog čega spomenuto zlo »postaje lakim grijehom«, Kotruljević je mogao doznati iz, primjerice, četvrte knjige *Sententija* Petra Lombardskog, zatim iz četvrte knjige djela *Summa de poenitentia et matrimonio*, koje je napisao Raymund iz Peñaforta (*Raymundus de Peñafort / Peniafort / Pennafort*, oko 1175-1275), te iz Albertova tumačenja četvrte knjige *Sententija* Petra Lombardskog. Tvrdnje koje sam iznio u ovom odlomku najbolje će, smatram, biti potkrijepljene nakon usporedbe sadržaja Kotruljevićeve rečenice sa zapisima iz navedenih djela:

1. Benedetto Cotrugli: »Incontencie malum est quod vir cognoscat uxorem eciam ultra necessitatem procreandi filios, sed ubi est nuptiarum bonum et illud mallum fit veniale propter bonum nuptiale.«²⁸⁴

accurante J.-P. Migne. Tomus decimus. Pars prior. ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1841), cc. 413-474, na cc. 423-424.

284 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), pp. 316-317 [f. 90v] / p. 489.

2. Petrus Lombardus: »Incontinentiae malum est, quòd vir cognoscit uxorem etiam ultra necessitatem procreandi liberos, sed & ibi est nuptiarum bonum. ... sed illud malum fit veniale propter bonum nuptiale.«²⁸⁵
3. Raymundus de Peniafort: »incontinentiae malum est, quod vir cognoscit uxorem ultra necessitatem procreandi filios; sed & ibi est nuptiarum bonum: ... sed illud malum fit veniale propter bonum nuptiale.«²⁸⁶
4. Albertus Magnus: »Incontinentiae malum est, quod vir cognoscit uxorem etiam ultra necessitatem procreandi liberos, sed et ibi est nuptiarum bonum. ... sed illud malum fit veniale propter bonum nuptiale.«²⁸⁷

4.2. Toma Akvinac

Zbog čestote Kotruljevićeva pozivanja na njegovo ime i nauk, od mislilaca koji spadaju u srednjovjekovno razdoblje filozofije zasebno potpoglavlje zaslužio je i Toma Akvinac. Da je hrvatski renesansni mislilac iz Tominih djela nerijetko doznavao podatke o nauku drugih mislilaca, u članku sam dokazao onda kada sam obrađivao Aristotela i Huga iz Svetog Viktora. Podsjećam, u poglavlju koje je posvetio trgovčevoj lukavosti, Kotruljević je zapisao da »lukavost vodi u zlo«, pa nastavio da tako »kaže Filozof u šestoj knjizi *Etike*«, a što je preuzeo iz *Sume teologije*, dok je u poglavlju posvećenom molitvi interpretirao Hugovu odredbu

molitve, a koju je doznao iz Akvinčeva tumačenja četvrte knjige *Sentencija* Petra Lombardskog.²⁸⁸ Spis o umijeću trgovanja obiluje pozivanjima jedino na ta dva Tomina djela, dakle na *Sumu* i na tumačenje četiriju knjiga *Sentencija*. U ovom potpoglavlju zato ću izdvojiti stajališta uz koja je Kotruljević naglasio da ih je doznao iz tih dvaju djela.

Kada je preuzimao stajališta iz *Sume*, Kotruljević se redovito pozivao na drugi odsjek (*secunda secundae*) drugoga dijela (*secunda pars*), pri čemu je uputio na 32., 62., 66., 77. i 78. pitanje. Na stajališta iz 32. pitanja oslonio se kada je, primjerice, pisao o milostinji, dakle u trećem poglavlju druge knjige. Tom prilikom zaključio je da »siromašan čovjek griješi« kada novac daje onima koji su sposobni raditi, »jer bi ga mogao zadržati za sebe isto kao što ga daje drugima, kako hoće Sveti Toma, *2a 2e*, q. XXXII.«²⁸⁹ U tom pitanju Toma je, podijelivši ga na deset članaka, raspravljao upravo o milostinji.²⁹⁰ Inače, u poglavlju o milostinji Kotruljević se, što je zamijetila i Zdenka Janeković Römer, uvelike oslanjao na tvrdnje koje je Toma naveo u spomenutom pitanju svoje *Sume*.²⁹¹

Prevažan utjecaj *Sume teologije* na oblikovanje Kotruljevićeva mišljenja vrlo je predočiv u jedanaestom poglavlju prve knjige. Pišući o umijeću mjeničnog poslovanja, hrvatski mislilac je jedan odlomak tog poglavlja temeljio i na stajalištima

285 Petrus Lombardus, *Sententiae*, liber III., distinct. XXXI., u: *Magistri Sententiarum, libri III. Petro Lombardo episcopo Parisiensi autore* (Lugduni: Apud Haeredes Iacobi iunctae, 1570). Liber III., ff. 292r-399v. Distinctio XXXI., ff. 361r-364v, na f. 363r.

286 Raymundus de Peniafort, *Summa de poenitentia et matrimonio*, liber 4, tit. 2, §. 13, u: *Summa Sti. [Sancti] Raymundi de Peniafort Barcinonensis Ord. praedicator De poenitentia, et matrimonio*, cum glossis Ioannis de Friburgo ad S.D.N. Clemen. PP. VIII. (Romae: Sumptibus Ioannis Tallini, 1603), p. 519b.

287 Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. XXXI, art. 22., u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen trigesimum. Commentarii in IV *Sententiarum* dist. XXIII-L. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), p. 259.

288 Vidi bilješke 109 i 232.

289 [Cotrugli], »De elemosina.« / [Kotrulj], »O milostinji« (Janeković Römer, 2009), p. 212 [f. 48r-v]: »perche le legie civilli vogliono che tuti quelli che possono lavorare et vano mendicando denno essere servi delo imperatore, et homo povero dandoli denari per fare limosina, et puo pigliarne per se cosi come ne da ali altri, come vole san Thomaso, *2a 2e*, q. XXXII.« / p. 416.

290 Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 32 (»De eleemosyna in decem articulos divisa«), u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus octavus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LVI, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1895), pp. 249-261.

291 Vidi, primjerice, u: [Kotrulj], »O milostinji« (Janeković Römer, 2009), p. 415, bilješka 53.

koja je, citiravši ih na latinskom jeziku, doznao iz 62. i 78. pitanja drugog odsjeka drugoga dijela *Sume*. Najprije je donio poveći citat iz 78., a onda iz 62. pitanja. Citat iz 78. pitanja zapisao je da bi ukazao na opravdanost ugovora koji zajmodavcu predviđa naknadu štete ukoliko zajmoprimac novac ne vraća na vrijeme. Prema Kotruljeviću, »onome tko ne plaća običava se protestirati mjericu i razmijenjeni novac se vraća, toliko više ili manje«, pri čemu »razliku mora nadoknaditi onaj koji je uzeo novac a nije platio, jer bi inače taj novac donio neku dobit.«²⁹² Nakon što je istaknuo da »mnogi osuđuju ovaj ugovor«, izjavio je da je njegov »prijedlog drugačiji«, pa se pozvao na »ono što kaže Sveti Toma, 2a 2e, q. 78: 'Onaj koji daje zajam može bez grijeha sa zajmoprimcem ugovoriti naknadu štete, čime izvlači ono što mu pripada. To naime nije prodaja korištenja novca, nego izbjegavanje štete. Može se dogoditi da zajmoprimac izbjegne veću štetu od one koja je zadesila zajmodavca, pa svojom dobiti nadoknađuje njegovu štetu.'«²⁹³ Odmah potom Kotruljević se pozvao i na 62. pitanje te izvijestio da »Sveti Toma također

dodaje, 2a 2e, q. 62, da onaj koji zadržava tuđi novac i ne plaća, očevidno uzrokuje štetu, jer ga sprečava da stekne ono što je mogao imati. Stoga mora dati neku odštetu, ovisno o dogovoru i uvjetima posla.«²⁹⁴ Inače, na 62. pitanje pozvao se i u četvrtom poglavlju druge knjige, pri čemu je ponovio stajalište koje je zabilježio u jedanaestom poglavlju prve knjige: »Onaj koji zadržava novac drugih ljudi čini štetu sprečavajući ih da steknu ono što su trebali steći. Taj se gubitak ne može potpuno obešteti, ali se mora barem djelomično nadoknaditi, prema prilikama osobe i njezinih poslova.«²⁹⁵

Na 66. pitanje znamenita Tomina djela Kotruljević je također uputio u četvrtom poglavlju druge knjige spisa, a onda kada je promišljao o krađi. Nakon što je priznao da se rasprava o krađi »izravno ne tiče rasprave o trgovini«, upozorio je da krađu ne treba sagledavati tako da se usmjerimo na ono »što« i »koliko« je toga ukradeno, nego na namjeru da nas se prevari, jer bi kradljivac ili lopov sigurno bio sklon ukrasti i stvar koja je »mnogo

292 [Benedetto Cotrugli], »Deli cambii«, [libro primo], capitolo XI. / [Benedikt Kotrulj], »O zamjeni novca«, [prva knjiga], jedanaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 171-177 [ff. 28v-32r], na p. 177 [f. 31v] / pp. 383-387, na p. 386.

293 [Cotrugli], »Deli cambii« / [Kotrulj], »O zamjeni novca« (Janeković Römer, 2009), p. 177 [f. 31v]: »E di que nasce che multi lo dannano questo contracto delo quale non posso taciere, per ben che lo nostro proposito sia altrove, dicio quello che dicie sancto Thomase, *Secunda secunde questio LXXVIII*: 'Ille qui mutuum dat potest absque peccato in pactum deducere con eo qui mutuum accipit recompensationem danni [damni] per quod subtrahitur sibi aliquid quod debet habere; hoc enim non est vendere usum pecunie, sed damnum vitare; et potest esse quod accipiens mutuum maius damnum evitet quam dans incurrat, unde accipiens mutuum cum sua utilitate damnum alterius recompensat'.« / pp. 386-387. Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 78, a. 2, ad. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. *Secunda secundae Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1897), p. 159a.

294 [Cotrugli], »Deli cambii« / [Kotrulj], »O zamjeni novca« (Janeković Römer, 2009), p. 177 [f. 31v]: »Adiunge eciamdio lo dicto sancto Tomaso: *Secunda secunde LXII*, che quello lo qualle ritene la pecunia d' altri et non la paga, videtur damnificare eum impediendo ne adipiscatur quod erat in via habendi, tenetur [tamen] aliquam recompensationem facere secundum conditionem personarum et negociorum.« / p. 387. Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 62, a. 4, cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. *Secunda secundae Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 50b.

295 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 219 [f. 51r]: »Et lo dito san Thomas adiunge *Secunda secunde* q. LXII, che quello el quale tiene li denari d' altri pare che li dannifica impaciandoli d' aquistare quello che era in via de havere. Et dal danno non si de recompensare integro, ma si deve in alcuna parte recompensare, secundo la condicione dele persone e faciende chel fa.« / p. 420. Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 62, a. 4, cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. *Secunda secundae Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 50b.

veća.«²⁹⁶ Ipak, smatrao je da se krađa može oprostiti, ukoliko lopov zadovolji sljedeća tri uvjeta: ukrade sitnice; procijeni da vlasniku nije počinio veliku štetu; procijeni da vlasnik ne bi imao ništa protiv toga da mu stvar koju ima bude ukradena. Ne upuštajući se u razlaganja kojima bih vrlo lako dokazao da ova stajališta nisu održiva ni primjerena, posebice ako bi bila sagledana iz perspektive zakonodavstva, ali i iz perspektive filozofske etike, ističem tek da je Kotruljević uvjete ili okolnosti zbog kojih je smatrao da se krađa može oprostiti, zapisao nadahnut stavovima iz Tomine *Sume*: »No, kako kaže Sveti Toma, *2a2e*, q. 66, lopovu se može oprostiti ako ukrade sitnice, procjenjujući da to neće biti velika šteta za vlasnika ni protiv njegove volje.«²⁹⁷ Međutim, Toma te okolnosti nije naveo zato da bi odredio što spada u kategoriju krađa koje mogu biti oprostene, nego kao primjere krađa koje nisu smrtni grijeh (*peccatum mortale*) i zbog kojih čovjek neće završiti u paklu (*inferri*). O tome je pisao u šestom članku 66. pitanja, dakle u pitanju posvećenom krađi i pljački. Tom prilikom zabilježio je i rečenice koje u prijevodu Tome Vereša glase: »Ono što je sitno, za razum je kao ništa. I zato nek ne misli čovjek da će doći u pakao zbog sitnica. Onaj koji nešto takvo uzme, može držati da to nije protiv volje onoga čija je stvar. Pa ako netko i u potaji uzme neku sitnicu, ne treba držati da je smrtno sagriješio. Međutim, ako je pri tom prisutna namjera da se ukrade i da se bližnjemu nanese šteta, onda i takve sitnice mogu biti smrtni grijeh.«²⁹⁸

296 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 232 [f. 57v] / p. 429.

297 Ibid., p. 232 [f. 57v]: »Ma come dicie san Thomaso, *Secunda secunde*, q. LXVI, se alcun fura cose minime non reputando nocimento alo patrone ne contra la volonta delo patrone extima essere lo excusato.« / p. 429.

298 [Toma Akvinski], »66. pitanje: O krađi i pljački«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 615-625, na p. 622. Vidi i: Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 66, a. 6, ad. 3, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 92b: »quod illud quod modicum est ratio apprehendit quasi nihil.

Da je bio upućen i u sadržaj 77. pitanja drugog odsjeka drugoga dijela *Sume*, a u kojem je Toma raspravljao o prijevari pri kupoprodaji, Kotruljević je dokazao u šestom poglavlju prve knjige i u četvrtom poglavlju druge knjige svojega spisa. U šestom poglavlju prve knjige preuzeo je stajalište da nije dozvoljeno prodavati stvar koja je lažna ili, kako kaže Toma, koja ima neku manu,²⁹⁹ dok se u četvrtom poglavlju druge knjige Tominim stajalištima poslužio zato da bi odgovorio na sljedeće pitanje: Je li dopušteno prodavati neku stvar skuplje negoli vrijedi? Budući da hrvatski renesansni mislilac u šestom poglavlju prve knjige nije koristio nijedan drugi podatak iz 77. pitanja *Sume*, izuzev onoga da nije dozvoljeno prodavati stvar koja ima neki nedostatak, u nastavku ću se usredotočiti na zapise koje je donio u četvrtom poglavlju druge knjige. Da bi odgovorio na pitanje o tome je li neku stvar dopušteno prodavati skuplje negoli vrijedi, odmah se pozvao na Tomu: »Prema Svetome Tomi, *2a 2e*, q. 77, odgovaram da nije dopušteno ni pravedno prodavati neku stvar skuplje ili je kupovati jeftinije no što vrijedi, osim ako je prodavač prodajom na velikoj šteti, jer mu je ta stvar vrlo potrebna.«³⁰⁰ Ponuđeni odgovor doznao

Et ideo in his quae minima sunt homo non reputat sibi nocumentum inferri: et ille qui accipit potest praesumere hoc non esse contra voluntatem eius cuius est res. Et pro tanto si quis furtive huiusmodi res minimas accipiat, potest excusari a peccato mortali. Si tamen habeat animum furandi et inferendi nocumentum proximo, etiam in talibus minimis potest esse peccatum mortale:«

299 [Benedetto Cotrugli], »Del vendere al contante«, [libro primo], capitolo VI. / [Benedikt Kotrulj], »O prodaji za gotovinu«, [prva knjiga], šesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), pp. 144-145 [f. 16r-v], na pp. 144-145 [f. 16v]: »e sempre licito [vender a contanti], ... Eciam dummodo non vende cose prohibite, come dadi, carti, veneni, et similia. Eciam che la cosa non sia viciata, secundum Thomam, *Secunda secunde*, q. LXXVII.« / pp. 361-362, na p. 361. Usp. Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 77, a. 2 (»Utrum venditio reddatur iniusta et illicita propter defectum rei venditae«), u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), pp. 150a-151b.

300 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije«

je iz prvog članka 77. pitanja, dakle članka koji je Toma posvetio upravo odgovoru na pitanje koje glasi: »Smije li netko prodavati skuplje nego što vrijedi?«³⁰¹

Osim u jedanaestom poglavlju prve knjige, Kotruljević se na stajališta koja je Toma izrekao u 78. pitanju drugog odsjeka drugoga dijela *Sume teologije* oslonio još u dva navrata. To je oba puta učinio u četvrtom poglavlju druge knjige spisa o umijeću trgovanja. Prvi puta kada je pisao o lihvi, a drugi puta kada je nastojao odgovoriti na sljedeće pitanje: Može li se kamata tražiti u ime dobiti? Na početku rasprave o lihvi podsjetio je na odredbu lihve: zarada od pozajmljena novca koja se ostvaruje temeljem sklopljenog ugovora i

temeljem namjere da se zaradi na takav način.³⁰² Odmah potom izvijestio je da se pod lihvom ne podrazumijeva samo zarada koja je ostvarena od pozajmljena novca, nego i zarada »za bilo koju drugu stvar koja se može procijeniti u novcu«, pa naglasio da pritom ne misli »na ono što nema cijenu, kao prijateljstvo«.³⁰³ Nakon što je priznao da je stajališta koja sam naveo u prethodnoj rečenici doznao iz 78. pitanja drugog odsjeka drugoga dijela (*»Secunda secunde, q. LXXVIII«*), dodao je da Toma »izjavljuje da, ukoliko nisi imao namjeru zarade pri posudbi, a dužnik ti kasnije pri povratu novca daruje nešto, ne griješiš, jer nije bilo zle namjere.«³⁰⁴ Sve te tvrdnje Toma je iznio u drugom članku spomenutoga pitanja.³⁰⁵ Kada je,

(Janeković Römer, 2009), p. 228 [f. 55v]: »Se l' e licito a vendere una cosa piu che non vale, respondo secundo san Thomaso, *Secunda Secunde, q. LXXVII, piu caro vendere o piu vile comprare una cosa che la non vaglia non e licito ne justo, excepto se alo venditore torna in multo danno a vendere quella cosa, ut puta che ne haveva bisogno multo <...>«*. / p. 426.

- 301 [Toma Akvinski], »77. pitanje: O prijeveri pri kupoprodaji«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 631-637, na p. 632: »Na drugi način možemo govoriti o kupoprodaji kad je uzgredno jednome na korist, a drugome na štetu, na primjer ako je nekome nešto veoma potrebno, a drugi će biti na šteti ako se toga liši. U takvu slučaju pravedna cijena ne određuje se samo s obzirom na stvar koja se prodaje, nego i na štetu koju će tom prodajom prodavač pretrpjeti. Tada se nešto smije skuplje prodati nego što vrijedi samo po sebi, ali se ne smije prodati skuplje nego što vrijedi onome koji to ima.« Vidi i: Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 77, a. 1 (*»Utrum aliquis licite possit vendere rem plus quam valeat«*), cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 147b: »Alio modo possumus loqui de emptione et venditione secundum quod per accidens cedit in utilitatem unius et detrimentum alterius: puta cum aliquis multum indiget habere rem aliquam, et alius laeditur si ea careat. Et in tali casu iustum pretium erit ut non solum respiciatur ad rem quae venditur, sed ad damnum quod venditor ex venditione incurrit. Et sic licite poterit aliquid vendi plus quam valeat secundum se, quamvis non vendatur plus quam valeat habenti.«

- 302 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojnama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 215 [f. 49r] / p. 417. Vidi i: [Kotrulj], »O dvojnama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 417, bilješka 59.

- 303 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojnama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 215 [f. 49r]: »et cusi non solamente pecunia, ma ogni altra cosa la qual si puo apprezzare a denari, non dico quell che non se aprecano come amicitia <...>«. / p. 417.

- 304 Ibid., p. 215 [f. 49r]: »Questo vole Thomase, *Secunda secunde* q. LXXVIII, ma el declara che se nel imprestare non avevi intencioni e dapoì chel te a renduto lo denaro, te dona alcuna cosa, non essendo fraudata la intencione, non pecca.« / pp. 417-418.

- 305 [Toma Akvinski], »78. pitanje: O lihvi«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 638-644, na p. 641: »I svaki onaj koji prema prešutnoj ili izričitoj nagodbi primi bilo što drugo čija se vrijednost može mjeriti novcem jednako tako zapada u grijeh. Međutim, ne griješi ako primi nešto takvo ne zahtijevajući to i bez ikakve prešutne ili izričite obveze, već kao dobrovoljan dar. ... S druge strane, za zajam smije od onoga kome je pozajmio zahtijevati neku naknadu koja se ne mjeri novcem, na primjer dobrohotnost, ljubav i tome slično.« Vidi i: Thomas Aquinas, *Summa theologiae* II-II, q. 78, a. 2, cor., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII (Romae, 1897), p. 159a: »ita etiam quicumque ex pacto tacito vel expresso quodcumque aliud acceperit cuius pretium pecunia mensurari potest, simile peccatum incurrit. Si vero accipiat aliquid huiusmodi non quasi exigens, nec quasi ex aliqua obli-

pak, raspravljao o tome može li se kamata tražiti u ime dobiti, Kotruljević se ponovno oslonio na stajališta koja je Toma izložio u drugom članku 78. pitanja. Opredjeljenje da je traženje kamata u ime dobiti dozvoljeno i opravdano, Kotruljević je potkrijepio rečenicom u kojoj je, prema prijevodu Janeković Römer, ukazao na sljedeću situaciju: »Kad bi neki jamac jamčevinom namirio kamate, mogao bi ih potraživati od svoga dužnika, jer to ne bi bile kamate nego dobit, i ne bi bila zarada nego izbjegavanje štete.«³⁰⁶ Da bi pojasnio razloge zbog kojih je koristio sintagmu »izbjegavanje štete« (*vitacione del danno*), pozvao se na 78. pitanje drugog odsjeka drugoga dijela *Sume*, pa na talijanskom zapisao tvrdnje istovjetne onima koje je na latinskom jeziku citirao onda kada je u jedanaestom poglavlju prve knjige naučavao o mjeničnom poslovanju: »zajmodavac može bez grijeha unijeti u ugovor sa zajmoprimcem naknadu štete koja se oduzima od njegove dobiti. To nije prodaja upotrebe novca, nego izbjegavanje štete. Ako zajmoprimac izbjegne štetu, a zajmodavac upadne u veću, tada zajmoprimac iz svoje dobiti mora nadoknaditi štetu svog ortaka.«³⁰⁷

Dakle, kada se pozivao na pitanja iz *Sume teologije*, Kotruljević je uglavnom preuzimao stajališta koja su trgovca poučavala trgovanju koje će se temeljiti na etičkim postavkama. To je naj-

gatione tacita vel expressa, sed sicut gratuitum donum, non peccat: ... Recompensationem vero eorum quae pecunia non mensurantur licet pro mutuo exigere: puta benevolentiam et amorem eius qui mutavit, vel aliquid huiusmodi.«

306 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 218 [f. 50v] / p. 419.

307 [Cotrugli], »De casi de consciencia liciti et illiciti« / [Kotrulj], »O dvojbama što je dopušteno, a što nije« (Janeković Römer, 2009), p. 218 [f. 50v]: »dicie sancto Thomaso, *Secunda secunde*, q. LXXVIII, che quello che impresta puo sença peccato reducirere in pacto chon quello chi pigla lo mutuo la ricompensacione del danno, per lo qual se tole a lui quello che de havere. Questo non n' e vendere l' uso dela pecunia ma e vitare il dano. Et puo essere che quello lo quale piglia vita magior danno che lo dante incurra, donde quello che piglia el mutuo con sua utilitate recompensa lo danno del compagno.« / pp. 419-420. Vidi i bilješku 293 ovoga članka.

češće, čak pet puta, učinio u četvrtom poglavlju druge knjige. U tom poglavlju, koje je, podsjećam, naslovio »De casi de consciencia liciti et illiciti« (»O dvojbama što je dopušteno, a što nije«), trgovcu je izložio razloge zbog kojih se lihva smatra grijehom, zatim ga je savjetovao da stvari ne prodaje skuplje negoli vrijede, jer se to protivi trgovanju koje počiva na pravednosti, potom mu je predložio da redovito plaća možebitne dugove i ne zadržava tuđi novac, jer će time drugima nanijeti štetu, a uputio ga je i u razloge zbog kojih je dozvoljeno tražiti kamate u ime dobiti. Uz to, u šestom poglavlju prve knjige poručio mu je da ne trguje stvarima koje imaju neki nedostatak, dok je u jedanaestom poglavlju iste knjige istaknuo da je opravdano sklopiti ugovor koji zajmodavcu predviđa naknadu štete ukoliko zajmoprimac novac ne vraća na vrijeme. Svoja stajališta pritom je temeljio na tvrdnjama koje je Toma zabilježio u pitanjima posvećenima raspravi o lihvi, prijeveri pri kupoprodaji, ali i krađi te pljački. Zbog navedenoga se može zaključiti da je Kotruljević i u pojedinim poglavljima prve i druge knjige spisa o umijeću trgovanja, a posebice u četvrtom poglavlju druge knjige, zdušno poučavao tome da trgovanje mora počivati na etičkim pretpostavkama i da se trgovac mora striktno pridržavati moralnih normi.

Na neku od distinkcija ili knjiga *Sentencija*, Kotruljević je prvi puta uputio u šesnaestom poglavlju prve knjige. U tom poglavlju pozvao se, što doznajemo iz svih dosad pronađenih prijepisa autografa spisa o umijeću trgovanja, na iskaze koji su u petnaestoj distinkciji četvrte knjige *Sentencija* pripisani Augustinu.³⁰⁸ Iz te distinkcije Kotru-

308 [Benedetto Cotrugli Raugeo], »De' drappieri, & merciai.«, il primo libro, cap. XVI. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O trgovcima suknom i sitničarima«, prva knjiga, poglavlje XVI., u: Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pre-tisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 202-205 [f. 40r-v], na p. 204 [f. 40v]: »come narra Agostino nel quarto delle sententie distintione 15.«; [Benedetto Cotrugli], »De drappieri et merciai.«, primo libro, capitolo 16°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 177-178, na p. 177: »come mostra Augustino, quarto *Sententiarum*, destintion .XV.,«; [Benedetto Cotrugli], »De drappieri et merciai«, [libro pri-

ljević je preuzeo podatke o pet razloga zbog kojih Bog ljudima šalje nevolje: »Prvo, da pravednima kroz pokoru narastu zasluge, kako čitamo o Jobu. Drugo, da se očuvaju vrline i da oholost ne zavede čovjeka, kao Pavla. Treće, da se očiste grijesi, kao Mirjamina guba. Četvrto, na slavu Božju, kao kod slijepca od rođenja. Peto, kao osudu na kaznu, kao kod Heroda koji je dobio kaparu pakla da bi već ovdje iskušao kako će biti kažnjen u paklu.«³⁰⁹ Kada su izvještavali o izvoru ovih zapisa, Muljačić, Tucci i Janeković Römer smatrali su da je Kotruljević tvrdnju da »Bog iz pet razloga šalje nevolje ljudima na ovom svijetu« doista preuzeo iz petnaeste distinkcije Tomina tumačenja četvrte knjige *Sentencija* Petra Lombardskog, nakon čega su, posebice Tucci i Janeković Römer, ukazali i na mjesta u biblijskim knjigama iz kojih je, prema njihovu mišljenju, hrvatski mislilac doznao događaje koje je naveo o starozavjetnom pravedniku Jobu, apostolu Pavlu, Mojsijevoj sestri Mirjami i kralju Herodu.³¹⁰ No, premda je tvrdnju da Bog ljudima nevolje šalje zbog pet razloga doista mogao doznati iz petnaeste distinkcije Tomina tumačenja četvrte knjige *Sentencija* (*quinque enim modis flagella contingunt*),³¹¹ Kotruljević iz petnaeste distinkcije, kao ni, uostalom, iz Tomina tumačenja čitave četvrte knjige, nije mogao doznati sadržaj tih pet razloga. Da je to ostvario

posredstvom Tome, pozvao bi se na tridesetšestu distinkciju njegova tumačenja druge knjige *Sentencija*, u kojoj je Toma zapisao tvrdnju da Bog ljudima nevolje šalje zbog pet razloga, nakon čega je ukazao na svaki pojedini razlog, potkrijepivši ga primjerima o Jobu, Pavlu, Mirjami i Herodu.³¹² Međutim, budući da redosljed razlogā koji su navedeni u Tome nije istovjetan redosljedu koji je donijet u spisu o umijeću trgovanja, Kotruljević razloge nije doznao ni iz tridesetšeste distinkcije Tomina tumačenja druge knjige *Sentencija*. Ipak, zapise uvrštene u svoj spis preuzeo je točno iz onog mjesta o kojem je izvijestio, dakle iz petnaeste distinkcije četvrte knjige, ali iz *Sentencija* Petra Lombardskog ili, pak, iz tumačenja koje je o njima izrekao Albert Veliki.³¹³

Kao što se može doznati iz prijepisā koje su priredili Tucci i Janeković Römer, kada je promišljao o molitvi, znači u drugom poglavlju druge

mo], capitulo XVI. / [Benedikt Kotrulj], »O suknarima i sitničarima«, [prva knjiga], šesnaesto poglavlje, u: [Cotrugli], »Libro del arte dela mercatura« / [Kotrulj], »Knjiga o vještini trgovanja« (Janeković Römer, 2009), p. 188 [ff. 36v-37r, na f. 37r]: »Come narra Agustino, Quarto sentenciarum, distinctione XV«, / p. 397.

309 [Cotrugli], »De drapieri et merciarum« / [Benedikt Kotrulj], »O suknarima i sitničarima« (Janeković Römer, 2009), p. 188 [f. 37r] / p. 397.

310 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 479, bilješke 94 i 95; [Cotrugli], »De drappieri et merciarum« (Tucci, 1990), p. 177, bilješka 1; [Kotrulj], »O suknarima i sitničarima« (Janeković Römer, 2009), p. 397, bilješke 81-85.

311 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XV, q. 4, a. 7, qc. 3, expos., u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 748b.

312 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. II, dist. XXXVI, q. 1, a. 4, arg. 1, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VI., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*. Volumen primum. Complectens primum et secundum librum (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1856), p. 716a: »ut Augustinus super Cant. Deuter. dicit, quinque modis flagella contingunt: vel ut iustis merita per patientiam augeantur, ut Job; vel ad custodiam virtutum, ne superbia tentet, ut Paulo; vel ad corrigendum peccata, ut Mariae lepra; vel ad initium poenae, ut Herodi, quatenus hic videatur quid in inferno sequatur; vel ad gloriam Dei manifestandam, ut de caeco nato.«

313 Petrus Lombardus, *Sententiae*, liber III., distinct. XV., u: *Magistri Sententiarum, libri III. Petro Lombardo episcopo Parisiensi autore* (Lugduni: Apud Haeredes Iacobi iunctae, 1570). Liber III., ff. 292r-399v. Distinctio XV., ff. 321r-325r, na f. 321r: »Unde August. ... Quinque enim modis flagella contingunt, vel ut iustis per patientiam merita augeantur, ut Iob: vel ad custodiam virtutum, ne superbia tentet, ut Paulo: vel ad corrigenda peccata, ut Marię lepra: vel ad gloriam dei, ut de caeco nato: vel ad iudicium poenae, ut Herodi, quatinus hęc videatur quid in inferno sequatur.« Istovjetan zapis vidi i u: Albertus Magnus, *Commentarii in IV Sententiarum*, dist. XV, A. (Lombardus), u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum nonum. *Commentarii in IV Sententiarum* (dist. I-XXII). (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894), pp. 467-468.

knjige, Kotruljević je dva puta izričito uputio na petnaestu distinkciju Tomina tumačenja četvrte knjige *Sentencija*.³¹⁴ Za razliku od tih prijepisa, u prijepisu koji je otisnut 1573. godine jednom je zapisana petnaesta, a drugi puta, vjerojatno omaškom prepisivača ili tiskara, šesnaesta distinkcija.³¹⁵ U prvom slučaju hrvatski mislilac se na Tomu i petnaestu distinkciju njegova tumačenja četvrte knjige *Sentencija* pozvao onda kada je želio osnažiti »istinitost« Damaščaninove odredbe molitve, o čemu sam pisao obrađujući Huga iz Svetog Viktora,³¹⁶ dok se u drugom slučaju pozvao onda kada je raspravljao o razlozima zbog kojih molitva mora biti »usmena« (*la oracione di boccha*) ili »glasna« (*la vocale oratione*). Iz spisa o umijeću trgovanja tako doznajemo i to da »Toma u četvrtoj knjizi, petnaestoj distinkciji« uvodi »glasnu molitvu« iz tri razloga: da se »pobudi unutarnja pobožnost«, zatim da »bismo se ne samo u duhu nego i usnama odužili za sve ono što imamo od Boga« i da bi se »snažan osjećaj prelio iz duše u tijelo«. ³¹⁷ No, Kotruljević je pritom, o čemu su izvijestili Tucci i Janeković Römer, izostavio Tomin četvrti

razlog: zbog obaveze pravednosti.³¹⁸

Uvid u prijepise koji su objavljeni 1573. i 2009. godine otkriva da se Kotruljević na neku od distinkcija Tomina tumačenja *Sentencija* pozvao još pet puta. No, prijepisi koji su objavljeni 1990. godine svjedoče da se pozvao tek još jednom, u šestom poglavlju četvrte knjige, kada je uputio na tridesetdrugu distinkciju Tomina tumačenja četvrte knjige *Sentencija*.³¹⁹ Budući da sam Kotruljevićeva stajališta, kako i stoji u uvodu ovoga članka, odlučio crpsti iz izvorniku vremenski najbližeg prijepisa, dakle onoga koji je završen 1475., a objavljen 2009. godine, u nastavku potpoglavlja kratko ću obraditi i pet zapisa koje je hrvatski mislilac potkrijepio pozivanjima na Tomina tumačenja *Sentencija*. O tih pet pozivanja moguće je izreći dvije zajedničke odredbe: prva je da su zapisana u šestom poglavlju četvrte knjige, dakle u poglavlju posvećenom ženi, dok je druga da se odnose na promišljanja o braku i bračnim dužnostima.

Na Tomino tumačenje *Sentencija* Kotruljević je u šestom poglavlju četvrte knjige prvi puta uputio onda kada je pisao o razlogu sklapanja braka. Naime, zaključio je da »je brak, prema Svetome Tomi, ustanovljen za rađanje djece«, pri čemu iz

314 [Benedetto Cotrugli], »Dell'oratione.«, secondo libro, capitolo 2°, u: Cotrugli, »Il libro dell'arte di mercatura« (Tucci, 1990), pp. 187-190, na p. 187: »E secondo sancto Tomaso in .III°, dist. .XV.,«; »come vuol s. Tomaso in .III°, dist. .XV.,«. [Cotrugli], »De oratione« / [Kotrulj], »O molitvi« (Janeković Römer, 2009), p. 205 [f. 44v]: »E secundo san Tha[o]maso in *Quarto*, distinctio XV.,« / p. 410; p. 205 [f. 45r]: »come vole Thomas in *III*. di. XV.,« / p. 410.

315 [Benedetto Cotrugli Raueo], »Dell'oratione.«, libro secondo, [cap. II.] / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O molitvi«, druga knjiga, poglavlje II., u: Cotrugli Raueo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 236-245 [ff. 48v-50v], na p. 236 [f. 48v]: »santo Tomaso, nel quarto dis. 15.«; »Come vuol Tomaso nel quarto Di. 16.«

316 Vidi bilješke 230, 231 i 232.

317 [Cotrugli], »De oratione« / [Kotrulj], »O molitvi« (Janeković Römer, 2009), pp. 205-206 [f. 45r]: »come vole Thomas in *III*. di. XV, ma essi fa et adjunge vocale, per tre cose. Et primo per excitare la devocione intrinseca, ... Secundo, se adjunge la vocale oratione prendere lo debito secundo tuto quello che avemo da Dio non solamente con la mente, ma eciamdio con la bocha. Tercio, se adgionge per una redundancia del' anima al corpo de grande affectione.« / pp. 410-411.

318 [Cotrugli], »Dell'oratione.« (Tucci, 1990), p. 187, bilješka 7; [Kotrulj], »O molitvi« (Janeković Römer, 2009), p. 410, bilješka 17. Usp. Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XV, q. 4, a. 2, solutio I. [qc. 1, cor.], u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 739b: »Sed tamen vox orationi adjungitur propter quatuor. Primo ut homo excitet seipsum verbis ad devote orandum. Secundo ut intentionem custodiat ne evagetur; magis enim tenetur ad unum, si verba etiam orantis affectui conjunguntur. Tertio ex vehementia devotionis in orante vox sequitur; quia motus superiorum virium, si sit fortis, etiam ad inferiores redundat; unde et cum mens orantis per devotionem accenditur, in fletus et suspiria et jubilos et voces inconsiderate prorumpit. Quarto propter debitum justitiae; quia Deo, cui reverentia exhibetur, non solum mente, sed etiam corpore serviendum est.«

319 [Cotrugli], »Della mogle.« (Tucci, 1990), p. 245: »come pone s. Tomaso in .III° dist. 32.«

prijepisa koji je objavljen 2009. godine doznajemo da se pozvao na dvadesetšestu distinkciju Tomina tumačenja treće knjige *Sentencija*, dok iz prijepisa objavljenog 1573. godine doznajemo da je također uputio na dvadesetšestu distinkciju, ali na tumačenje četvrte knjige.³²⁰ Budući da je stajalište o razlogu sklapanja braka preuzeo iz dvadesetšeste distinkcije Tomina tumačenja četvrte knjige,³²¹ pretpostavljam da je za netočan podatak o broju knjige koji je zabilježen u prijepisu objavljenom 2009. godine »zaslužan« prepisivač.

U svakoj od sljedećih triju obavijesti koje se u prijepisima objavljenima 1573. i 2009. godine odnose na Tomino tumačenje *Sentencija*, naveden je podatak koji je netočan. Te podatke prouzročili su ili Kotruljević ili prepisivači ili, u slučaju prijepisa objavljenog 1573. godine, netko iz Petrićeva tiskarskog poduzeća »All'Elefanta«. Budući da ne sadrže nijednu od tih obavijesti, u razmatranje koje slijedi nepotrebno je uključivati prijepise koji su objavljeni 1990. godine. Prema podacima iz prijepisâ objavljenih 1573. i 2009. godine, Kotruljević je, kao prvo, izjavio da je brak, ukoliko predstavlja savez Krista i Crkve, ustanovljen Novim zavjetom, nakon čega je dodao da tako kaže Sveti Toma u drugom pitanju tridesetdruge distinkcije.³²² Kao drugo, izvijestio je da je brak va-

ljan ako je sklopljen »riječima u prezentu«, što je također pokrijepio drugim pitanjem tridesetdruge distinkcije.³²³ I kao treće, istaknuo je da muž i žena ne moraju odmah po sklapanju braka »vršiti dužnosti jedno prema drugome«, već mogu pričekati dva mjeseca, za što je, pozvavši se pritom na tridesetdruge distinkciju Tomina tumačenja četvrte knjige *Sentencija*, naveo tri razloga: da bi imali vremena odlučiti žele li se zaređiti; da bi obavili pripreme za svadbu; da bi muž više cijenio »trenutak kojega odgađa.«³²⁴ Zašto sam priopćio da ove tri obavijesti sadrže netočne podatke? Zato što svaka od njih upućuje na pitanja ili distinkcije u kojima Toma uopće nije razlagao o navedenim temama. To su zamijetili i Muljačić te Janeković Römer, pa ukazali na pitanja, distinkcije i knjige Tomina tumačenja *Sentencija* iz kojih je, prema njihovim spoznajama, Kotruljević mogao doznati

320 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 314 [f. 89r]: »perche lo matrimonio fo instituto, secundo vol san Thomaso in III di XXVI, ad procreacione de figlioli,« / p. 487; [Benedetto Cotrugli Raueo], »Della moglie del mercante.«, il quarto libro, cap. VI. / [Beno Kotruljević Dubrovčanin], »O ženi trgovčevoj«, četvrta knjiga, poglavlje VI., u: Cotrugli Raueo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu* (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), pp. 406-439 [ff. 91r-99r], na p. 428 [f. 96v]: »perche il matrimonio fu instituto secondo vuole santo Tomaso in 4. d. 26. á procreacione de figliuoli,«.

321 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XXVI, q. 2, a. 2, s.c. 2, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858), p. 921b: »matrimonium est institutum ad procreationem prolis.«

322 [Cotrugli Raueo], »Della moglie del mercante.« / [Kotruljević Dubrovčanin], »O ženi trgovčevoj« (pretisak

Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 428 [f. 96v]: »Ma secundo rapresenta conuitione [il matrimonio], da Christo et dalla chiesa hebbe institutione in nuova legge: questo secundo santo Tomaso 32. q. 2.«; [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 314 [f. 89v]: »Ma secundo representa conjunctione [lo matrimonio] di Christo et de la Chiesa ebe institutione in nova legie. Questo secundo san Thomaso, et XXXII, q. II.« / p. 487.

323 [Cotrugli Raueo], »Della moglie del mercante.« / [Kotruljević Dubrovčanin], »O ženi trgovčevoj« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 430 [f. 97r]: »per verbo de presenti 32. q. 2.«; [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 315 [f. 89v]: »per verba de presenti XXXII, q. II,« / p. 488.

324 [Cotrugli Raueo], »Della moglie del mercante.« / [Kotruljević Dubrovčanin], »O ženi trgovčevoj« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 430 i 432 [f. 97r-v]: »ma non debbe [il marito e la donna] subito contratto 'l matrimonio, rendere 'l debito l'un laltro, ma si da tempo, di due mesi secundo S. Tomaso in 4. D. 32. per tre ragioni. Primo che possa deliberare d'intrare nella religione. Secondo accioche s'apparechino le cose necessarie per le nozze. Terzo che 'l marito non habbia à vile ladata, la quale desidera dilata.«; [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 315 [f. 90r]: »Ma non deve [lo marito e la donna], statim contracto lo matrimonio, rendere lo debito l' uno al' altro, ma esi da tempo de dui mesi, secundo san Thomaso in IIII di XXXII, per tre ragioni: primo, chel possa deliberare d' intrare nela religione, secundo, acio che se aparechino le cosse necessarie per le noçe, terçio, che lo marito non habia vile la data, la qual desidera dilata.« / p. 488.

podatke koji su zapisani u njegovim trima obavijestima.³²⁵

Prema svim dosad objavljenim prijepisima, na Tomino tumačenje *Sentencija* Kotruljević je u šestom poglavlju četvrte knjige uputio onda kada je pisao o tome da je muž »dužan vršiti bračnu dužnost prema ženi«. Iz tog poglavlja doznajemo da Toma u tridesetdrugoj distinkciji tumačenja četvrte knjige *Sentencija* kaže da je muž »dužan vršiti bračnu dužnost prema ženi ne samo kada ona to izrijeком traži, nego i onda kad to očituje znakovima«, nakon čega doznajemo da »to ne vrijedi za zahtjeve muškarca, jer se žene obično više od njih stide tražiti ispunjavanje dužnosti.«³²⁶ Podaci iz prijepisā su točni: u tridesetdrugoj distinkciji tumačenja četvrte knjige *Sentencija* Toma je doista izlagao o okolnostima u kojima je muž »dužan vršiti bračnu dužnost prema ženi«.³²⁷

325 [Muljačić], »Bilješke« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 488, bilješka 60 i p. 489, bilješka 62; [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 487, bilješka 48 i p. 488, bilješke 52 i 56.

326 [Cotrugli], »Dela muliere« / [Kotrulj], »O ženi« (Janeković Römer, 2009), p. 317 [f. 91r]: »Come pone Thoma in III di. XXXII, tenuto e lo marito rendere lo debito a la sua donna non solamente quando expresamente li domanda lo debito, ma eciam dio quando per segni appare. Ma non e cosi del dimandar del homo, perche le donne si sogliono piu vergognar di domandare lo debito che li homini.« / p. 490. Vidi i: [Cotrugli Raueo], »Della moglie del mercante.« / [Kotruljević Dubrovčanin], »O ženi trgovčevoj« (pretisak Petrićeva izdanja: Muljačić, 1989), p. 434 [f. 98r]: »come pone Tomaso in. 4. D. 32. tenuto è 'l marito rendere 'l debito alla sua donna, non solamente quando espressamente lo chiede, ma etiam dio quando per segni appare. Ma non è cosi nel di mandare dell'huomo, perche le donne si vergognano di dimandar il debito piu che l'huomo.«; [Cotrugli], »Della mogle.« (Tucci, 1990), p. 245: »come pone s. Tomaso in .IIII.º dist. 32: tenuto il marito rendere il debito alla sua donna non solamente quando expresamente li domanda, ma etiam quando per segni appare; ma non è cosi del domandare del' homo, perché le donne si sogliono più vergognare di domandare il debito che li omini.«

327 Thomas Aquinas, *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, dist. XXXII, q. 1, a. 2, solutio I. [qc. 1, cor.], u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccado-

5. Zaključak

Svoj spis o umijeću trgovanja Benedikt Kotruljević (oko 1416-1469) dovršio je 1458. godine. Napisao ga je na talijanskom jeziku. Spis je do danas objavljen u trima inačicama, od kojih se svaka temeljila na različitim prijepisima Kotruljevićeva autografa. Prva inačica otisnuta je 1573. godine pod naslovom *Della mercatura et del mercante perfetto*, druga 1990. godine pod naslovom *Il libro dell'arte di mercatura*, a treća 2009. godine pod naslovom *Libro del arte dela mercatura*.

Da bih ukazao na filozofsku orijentaciju spisa o umijeću trgovanja, a time i na Kotruljevićevu upućenost u nauk filozofā i filozofsku literaturu, u članku sam istražio prisutnost, kolikoću te utjecaj filozofā i filozofskih izvora. Budući da je hrvatski renesansni mislilac u spisu često posezao za stajalištima filozofā, članak sam ustrojio tako da je u svakom od njegovih triju nosivih poglavlja obrađeno jedno povijesnofilozofsko razdoblje. U prvom od ta tri poglavlja obradio sam filozofe i filozofske izvore grčkog razdoblja antičke filozofije, u drugom filozofe i filozofske izvore rimskog razdoblja antičke filozofije, a u trećem filozofe i filozofske izvore srednjovjekovnog razdoblja filozofije.

O grčkom razdoblju antičke filozofije Kotruljević se očitovao odmah na početku spisa: u prvom poglavlju prve knjige. U tom poglavlju podijelio je grčku filozofiju i dokazao da unutar nje razlikuje nauk koji su zastupali predsokratovci (teoretičari) i nauk koji su zastupali Sokrat te filozofi koji su djelovali nakon njega (praktičari). Vodećim ili, kako piše, glavnim (*principali*) filozofima pritom je smatrao Pitagoru, Sokrata, Platona i Aristotela, a zabilježio je i stajališta koja su zagovarali kinik Diogen te peripatetik Teofrast.

ri, 1858), p. 961b: »Respondeo dicendum ad primam quaestionem, quod petere debitum est dupliciter. Uno modo expresse, ut quando verbis invicem petunt. Alio modo est petitio debiti interpretata, quando scilicet vir percipit per aliqua signa quod uxor vellet sibi debitum reddi, sed propter verecundiam tacet; et ita etiam si non expresse verbis debitum petat, tamen vir tenetur reddere, quando expressa signa in uxore apparent voluntatis debiti reddendi.«

Svoje spoznaje o njihovu nauku doznao je iz tri djela: *Noctes Atticae* Aula Gelijsa, *De vita et moribus philosophorum* Diogena iz Laerte i *Adversus Iovinianum* svetoga Jeronima. Međutim, izvore iz kojih je doznao da su filozofkinje (*philosophesse*) Lastenija i Aksioteja slušale »Sokratovu pouku«, a da je Platon izjavio »kaznio bih te da nisam srdit«, nisam mogao ustanoviti.

U svojem spisu Kotruljević se od svih filozofa grčkog razdoblja antičke filozofije uvjerljivo najčešće pozivao na Aristotela. Umjesto njegova imena nerijetko je zapisao samo »Filozof« (*il Philosopho*), a naglasio je da je Aristotel bio »prvak među filozofima« (*lo principe de philosophi*). U spisu je naveo naslove triju Aristotelovih djela: *De anima*, *Ethica Nicomachea* i *Politica*. No, naveo je i naslove dvaju djela za koja je također mislio da su Aristotelova, a koja se danas pripisuju pseudo-Aristotelu: *Yconomica* (*Oeconomica*) i *Problemata*. Pritom se najčešće pozivao na *Nikomahovu etiku*. Iz Kotruljevićeva spisa doznajemo da je Aristotel u *Nikomahovoj etici* naučavao i, primjerice, »da su sve krajnosti loše«, zatim da »lukavost vodi u zlo«, kao i to da je stidljivost pohvalna kod mladih ljudi, dok je za osudu kod ljudi zrele dobi. Uz to, Kotruljević je u spisu citirao te prihvatio i odredbu vrline koju je pripisao Aristotelu: »Virtus est habitus electivus in medio existens.« Budući da je Aristotelu pripisane tvrdnje uglavnom zapisivao na latinskom, bilo je lako ustanoviti da je svoje spoznaje o njegovu nauku češće temeljio na djelima njegovih tumačitelja, od kojih izdvajam Alberta Velikog i Tomu Akvinca, negoli na neposrednoj upućenosti u sadržaj latinskih prijevoda Aristotelovih djela. Primjerice, Aristotelu pripisanu tvrdnju o tome da »lukavost vodi u zlo« preuzeo je iz djela *Summa theologiae* Tome Akvinca. Ipak, čini se da je u jednom slučaju, onda kada je pisao o djeci, preuzeo zapise iz *Nikomahove etike*, koju je najvjerojatnije čitao u latinskom prijevodu svojega suvremenika Leonarda Brunija.

Od filozofa rimskog razdoblja antičke filozofije, Kotruljević je spomenuo jedino Cicerona i Seneku. U spisu je zabilježio naslove dvaju Ciceronovih djela: *De senectute* i *De re publica*. No,

pri pisanju spisa nedvojbeno se koristio i djelima *De imperio Cn. Pompeii*, *De oratore* te *De officiis*. Najveći broj Ciceronovih stajališta preuzeo je iz djela *De officiis*. Njime je nastojao potkrijepiti nauk o trgovanju koje će počivati na etičkim postavkama. Zbog toga nimalo ne čudi što je stajališta iz djela *De officiis* redovito preuzimao u poglavljima treće knjige. Da se oslanjao na stajališta iz toga Ciceronova djela, dokazuje sadržaj poglavlja koje se odnosi na promišljanja o trgovčevoj razboritosti.

Kotruljević je izvijestio da je Seneka bio moralist (*Seneca morale / lo Morale*), pisac tragedija ili tragičar (*il Tragico*) i stoik (*lo stoyco*). U spis je uvrstio zapise iz Senekinih *Pisama Luciliju*, točnije iz 2. pisma, kao i zapise iz pet Senekinih tragedija: *Hercules furens*, *Medea*, *Oedipus*, *Troades* i *Phedra* (*Hippolytus*). Misleći da čita djelo koje je napisao Seneka, u spis je uvrstio i zapise iz tragedije *Octavia*, koja se danas pripisuje pseudo-Seneki. No, najvjerojatnije se koristio i Senekinim 11. pismom Luciliju, kao i stajalištima koja je Seneka zapisao u djelu *De beneficiis*. Budući da je Senekinim stavovima često snažio i promišljanja o onakvu trgovanju koje će počivati na etičkim načelima, nije slučajno što se na Seneku pozivao u poglavljima koja je posvetio, primjerice, trgovčevoj sreći, postojanosti, smirenosti i darežljivosti.

Osim Augustina i Akvinca, u spisu o umijeću trgovanja Kotruljević je spomenuo i sljedeće srednjovjekovne filozofe: Boetija, Avicennu, Huga iz Svetog Viktora, Averroësa, Aleksandra iz Halesa ili, pak, Aleksandra iz Aleksandrije i Jeana Burišana. Kada je pisao o Boetiju, koristio se stajalištima iz njegova djela *De consolatione philosophiae* i stajalištima koja je, misleći da im je autor Boetije, preuzeo iz djela *De disciplina scholarium* pseudo-Boetija. Na Huga iz Svetog Viktora pozvao se kada je izvještavao o njegovoj odredbi molitve, a koju je, zapravo, doznao iz Akvinčeva tumačenja četvrte knjige *Sentencija* Petra Lombardskog. Što se tiče Aleksandra iz Halesa i Aleksandra iz Aleksandrije, iz dosad pronađenih i objavljenih prijepisa nije jasno na kojega se od te dvojice mislilaca Kotruljević pozvao kada je izjavio da je »uvijek u

grijehu« onaj tko je »bogat beskrajnom lakomošću«. Naime, pouzdane podatke o izvoru iz kojega je preuzeo te tvrdnje teško je ponuditi zbog učestalosti takvih iskaza tijekom srednjovjekovlja. Na stajališta Jeana Buridana oslonio se onda kada je poučavao o djeci, pri čemu se koristio djelom *Quaestiones super octo libros Politicorum Aristotelis*.

Izuzev srednjovjekovnih filozofa koji pripadaju kršćanskoj filozofskoj tradiciji, Kotruljević se u spisu pozvao i na dvojicu srednjovjekovnih filozofa koji pripadaju arapskoj filozofskoj tradiciji: Avicennu i Averroësa. Na Avicennu se pozvao kada je raspravljao o trgovčevoj sreći, a na Averroësa kada je trgovca poučavao vođenju knjiga. Premda je njihova stajališta donio na latinskom, pouzdane podatke o izvorima iz kojih je crpio svoje spoznaje gotovo je nemoguće doznati. Naime, tvrdnje pripisane toj dvojici filozofa mogao je preuzeti ili iz nekog od Albertovih ili Tominih djela ili, pak, iz djela nekog drugog srednjovjekovnog skolastika.

Kotruljević je Augustina smatrao misliocem koji je slavan (*glorioso Agustino*), pri čemu se na njegov nauk najčešće oslanjao onda kada je promišljao o temama koje pripadaju području teologije. Ipak, kada je pisao o trgovčevoj pravednosti, pozvao se na odredbu pravednosti koju su srednjovjekovni mislioci, primjerice Albert Veliki, pripisivali upravo Augustinu. Uz to, Kotruljević je Augustina spomenuo i onda kada je poučavao o umjerenosti, kao i onda kada je pisao o ženi. Podatke o Augustinovu nauku doznavao je i tako što je bio neposredno upućen u sadržaj njegovih djela. To je dokazao time što je u spisu zabilježio njihove naslove, od kojih izdvajam djela *De doctrina Christiana* i *De civitate Dei*. Ali, neka od stajališta pripisanih Augustinu mogao je doznati i iz, primjerice, *Sentencija* Petra Lombardskog, iz djela *Summa de poenitentia et matrimonio* Raymunda iz Peñaforta, kao i iz Albertova tumačenja četiriju knjiga *Sentencija* Petra Lombardskog.

Iz Tominih djela Kotruljević je preuzeo podatke i o nauku drugih filozofa, primjerice o nauku Aristotela i Huga iz Svetog Viktora. U spisu se oslanjao na zapise iz dvaju Tominih djela: iz *Sume*

teologije i iz tumačenja četiriju knjiga *Sentencija* Petra Lombardskog. Oslanjajući se na zapise iz *Sume*, trgovcu je izložio razloge zbog kojih se lihva smatra grijehom, zatim mu predložio da redovito plaća svoje dugove, a savjetovao ga je da stvari ne prodaje skuplje negoli vrijede i uputio u razloge zbog kojih je dozvoljeno tražiti kamate u ime dobiti. Uz to, poručio mu je da ne trguje stvarima koje imaju neki nedostatak te istaknuo da je opravdano sklopiti ugovor koji predviđa naknadu štete ukoliko dužnik novac ne vraća na vrijeme. Budući da je ova stajališta zabilježio u poglavljima prve i druge knjige, to je također jedan od dokaza da je u čitavom spisu zdušno poučavao trgovanju koje će počivati na etičkim pretpostavkama, kao i tome da se trgovac mora striktno pridržavati moralnih normi. Na Tomina tumačenja *Sentencija* Petra Lombardskog, pozvao se u poglavlju posvećenom ženi, pri čemu je preuzeo stajališta koja se odnose na brak i bračne dužnosti. Nadahnut Tominim naukom, naglasio je da je brak ustanovljen Novim zavjetom i zbog rađanje djece, zatim da je valjan ukoliko je sklopljen riječima u prezentu, te da muž i žena ne moraju odmah po njegovu sklapanju »vršiti dužnosti jedno prema drugome«.

Dakle, premda je najavio da će »o običajima trgovca oko moralnih i društvenih vrlina« raspravljati u trećoj knjizi, Kotruljević se toga nije striktno pridržavao. Naime, o najavljenim temama očitovao se i u ostalim knjigama, posebice u prvoj i drugoj, što zacijelo potvrđuje etičku orijentaciju spisa o umijeću trgovanja. Što se, pak, tiče Kotruljevićeve upućenosti u filozofsko naslijeđe, ona se zasniva na nauku filozofa, točnije na filozofskim izvorima koji pripadaju grčkom i rimskom razdoblju antičke filozofije, kao i srednjovjekovnom razdoblju filozofije. Hrvatski renesansni mislilac pritom se najčešće pozivao na stajališta koja je pripisao Aristotelu, Ciceronu, Seneki, Augustinu i Tomi Akvincu. No, to ne znači da je bio neposredno upoznat sa sadržajem njihovih djela. Najupućeniji je bio u sadržaj dvaju Tominih djela: u sadržaj *Sume teologije* i u tumačenje četiriju knjiga *Sentencija* Petra Lombardskog.

6. Literatura citirana u članku

6.1. Izvorna

6.1.1. Benedikt Kotruljević

Cotrugli Rauego, Benedetto. 1573. *Della mercatura et del mercante perfetto*. (In Vinegia: All'Elefanta, 1573).

[Kotruljević, Beno]. 1985. »O trgovini i o savršenu trgovcu«, [preveo Žarko Muljačić], u: Beno Kotruljević, *O trgovini i o savršenu trgovcu*, pripremili i obradili Rikard Radičević i Žarko Muljačić (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1985), pp. 117-240.

Cotrugli Rauego, Benedetto / Kotruljević Dubrovčanin, Beno. 1989. *Della mercatura et del mercante perfetto. / O trgovini i o savršenom trgovcu*, pretisak izdanja iz 1573. godine i usporedni prijevod na hrvatskom jeziku. Preveo prof. dr. Žarko Muljačić (Dubrovnik: [Dubrovački trgovačko-turistički sistem], 1989).

Cotrugli, Benedetto. 1990. »Il libro dell'arte di mercatura«, u: Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura*, a cura di Ugo Tucci (Venezia: Arsenale Editrice, 1990), pp. 129-255.

de Cotrullis, Benedictus / Kotruljević, Benedikt. 2005. »De navigatione« / »O plovidbi«, u: Benedikt Kotruljević, *De navigatione / O plovidbi*, priredio i preveo Damir Salopek (Zagreb: Ex libris, 2005), pp. 18-237.

Kotruljević, Benedikt. 2005. *Knjiga o umijeću trgovanja*, s talijanskoga preveo Žarko Muljačić. Tekst 13. poglavlja [prve knjige] prevela Karmen Milačić (Zagreb: Binoza press, 2005).

[Cotrugli, Benedetto / Kotrulj, Benedikt]. 2009. »Libro del arte dela mercatura« / »Knjiga o vještini trgovanja«, u: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura / Knjiga o vještini trgovanja*, priredila i prevela Zdenka Janeković Römer (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009), pp. 113-334 / pp. 335-503.

6.1.2. Ostali izvori

Albertus Magnus. 1890. »Priorum analyticorum. [*Analytica priora*]«, u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis, insignis Basilicae Sancti Remigii Remensis vicarii. Volumen primum (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1890), pp. 459-809.

Albertus Magnus. 1890. »Topicorum. [*Topica*]«, pp. 233-524; »Elenchorum. [*De sophisticis elenchis*]«, pp. 525-713, u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis, insignis Basilicae Sancti Remigii Remensis vicarii. Volumen secundum. (Parisiis: Apud Ludovicum Vives, 1890).

Albertus Magnus. 1891. *Ethicorum* lib. X. [Commentarii in X. libros *Ethicorum* Aristotelis], u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen septimum. *Ethicorum* lib. X. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891).

Albertus Magnus. 1891. *Politicorum* lib. VIII. [Commentarii in octo libros *Politicorum* Aristotelis], u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen octavum. *Politicorum* lib. VIII. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891).

Albertus Magnus. 1891. *Animalium*, u: *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Augusti Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen undecimum. *Animalium*, lib. XXVI. (Pars prior, I-XII) (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1891).

- Albertus Magnus. 1894. *Commentarii in III Sententiarum*, u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum octavum. *Commentarii in III Sententiarum*. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894).
- Albertus Magnus. 1894. *Commentarii in IV Sententiarum*, u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen vicesimum nonum. *Commentarii in IV Sententiarum* (dist. I-XXII). (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894).
- Albertus Magnus. 1894. *Commentarii in IV Sententiarum*, u: *B. Alberti Magni, Ratisbonensis episcopi, Ordinis praedicatorum, Opera omnia*, cura ac labore Steph. Caes. Aug. Borgnet, Sacerdotis dioecesis Remensis. Volumen trigesimum. *Commentarii in IV Sententiarum* dist. XXIII-L. (Parisiis: Apud Ludovicum Vivès, 1894).
- [Alexander de Ales]. 1489. »De avaricia«, u: *Secunda pars Alex. d Ales. [Liber secundus Summe Alexandri de Ales: irrefragabilis doctoris Parisiensis: Ordinis minorum observantissimi.]* (Papie: Per egre. Joannem Antonium de Birretis ac Franciscum Gyrardengum, 1489), ff. ZZ2va-ZZ5vb.
- Ambrosius, [Aurelius]. 1836. »De officiis ministrorum«, u: *Sancti Ambrosii, Mediolanensis episcopi, Opera omnia*. Tomus tertius. (Parisiis: Apud Gauthier fratrem et soc., 1836), pp. 137-223.
- Aquinas, Thomas. 1856. *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. II, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VI., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*. Volumen primum. Complectens primum et secundum librum (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1856).
- Aquinas, Thomas. 1857. *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. III, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1857).
- Aquinas, Thomas. 1858. *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, lib. IV, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus VII., pars II., *Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi*, volumen secundum, pars altera (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1858).
- Aquinas, Thomas. 1859. *Quaestiones quodlibetales*, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum Opera omnia*. Tomus IX. *Quaestiones disputatae cum Quo[d]libetis*, volumen secundum, complectens *De veritate* et *Quaestiones quo[d]libeticas* (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1859), pp. 459-631.
- Aquinas, Thomas. 1869. »Commentum super lib. Boëtii *De consolatu philosophico*«, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Ordinis praedicatorum, Opera omnia*. Tomus XXIV. Opuscula alia dubia, volumen tertium (Parmae: Typis Petri Fiaccadori, 1869), pp. 1-147.
- Aquinas, Thomas. 1889. *Summa theologiae* I, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus quintus. Pars prima *Summae theologiae* a quaestione L ad quaestionem CXIX, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1889).
- Aquinas, Thomas. 1891. *Summa theologiae* I-II, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita*. Tomus sextus. Prima secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LXX, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1891).

- Aquinas, Thomas. 1895. *Summa theologiae* II-II, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaque Leonis XIII P. M. edita*. Tomus octavus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione I ad quaestionem LVI, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1895).
- Aquinas, Thomas. 1897. *Summa theologiae* II-II, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu impensaque Leonis XIII P. M. edita*. Tomus nonus. Secunda secundae *Summae theologiae* a quaestione LVII ad quaestionem CXXII, ad Codices manuscriptos Vaticanos exacta cum commentariis Thomae de Vio Caietani Ordinis praedicatorum S. R. E. Cardinalis, cura et studio fratrum eiusdem Ordinis (Romae: Ex Typographia Polyglotta, 1897).
- Aquinas, Thomas. 1918. *Summa contra gentiles*, u: *Sancti Thomae Aquinatis Doctoris angelici Opera omnia iussu edita Leonis XIII. P. M.* Tomus decimus tertius. *Summa contra gentiles* [liber primus et secundus], ad Codices manuscriptos praesertim sancti doctoris autographum exacta et summo pontifici Benedicto XV dedicata cum commentariis Francisci de Sylvestris Ferrariensis, cura et studio fratrum praedicatorum (Romae: Typis Riccardi Garroni, 1918).
- Aquinas, Thomas. 1969. *Sententia libri Ethicorum*, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XLVII. *Sententia libri Ethicorum*, cura et studio fratrum praedicatorum. Volumen II, libri IV-X – Indices (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1969).
- Aquinas, Thomas. 1970. *De veritate*, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXII. *Quaestiones disputate de veritate*, cura et studio fratrum praedicatorum, volumen I. fasc. 2, qq. 1-7 (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1970).
- Aquinas, Thomas. 1973. *De veritate*, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXII. *Quaestiones disputate de veritate*, cura et studio fratrum praedicatorum, volumen III. fasc. 1, qq. 21-29 (Romae: Ad Sanctae Sabinae, 1973).
- Aquinas, Thomas. 1976. »De fallaciis«, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII P. M. edita*. Tomus XLIII. (Roma: Editori di San Tommaso, 1976), pp. 401-418.
- Aquinas, Thomas. 1982. *De malo*, u: *Sancti Thomae de Aquino Opera omnia iussu Leonis XIII. P. M. edita*. Tomus XXIII. *Quaestiones disputate de malo*, cura et studio fratrum praedicatorum (Roma: Commissio Leonina / Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1982).
- [Akviski, Toma]. 2005. »58. pitanje: O pravednosti«, pp. 579-593; »66. pitanje: O krađi i pljački«, pp. 615-625; »77. pitanje: O prijevari pri kupoprodaji«, pp. 631-637; »78. pitanje: O lihvi«, pp. 638-644, u: Toma Akviski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005).
- Aristoteles. 1542. »Ethicorum [*Ethica Nicomachea*]«, ff. 2r-179v; »Oeconomica«, ff. 273r-285v, u: *Aristotelis Stagyrtae Ethicorum Lib. X. cum Aver. Corduben. exactiss. commentarijs. Item & eiusdem Arist. Politicorum Libri VIII. ac Oeconomicorum Lib. II. Leonardo Aretino interprete*. (Lugd.: Apud Iacobum Giunctam, 1542).
- Ἀριστοτέλους Βιβλίον Περί ἔρμηνείας. / *Aristotelis Liber De interpretatione*. 1848., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen primum. Continens *Organon, Rhetoricen, Poeticen, Politica*. (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1848), pp. 24-38.
- Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν Νικομαχείων. / *Aristotelis Ethica Nicomachea*. 1850., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen secundum. Continens *Ethica, Naturalem auscultationem, De coelo, De generatione et Metaphysica*. (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1850), pp. 1-130.
- Ἀριστοτέλους Περί γενέσεως καὶ φθορᾶς / *Aristotelis De generatione et corruptione*. 1850., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absoluti-*

- ssimo*. Volumen secundum. Continens *Ethica, Naturalem auscultationem, De coelo, De generatione et Metaphysica*. (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1850), pp. 432-467.
- Ἀριστοτέλους Περὶ ζώων γενέσεως / Aristotelis De animalium generatione. 1854., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen tertium. Continens libros *De animalibus, De partibus animalium, De generatione animalium, De anima, ...* (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1854), pp. 319-430.
- Ἀριστοτέλους Περὶ ψυχῆς / Aristotelis De anima. 1854., u: Ἀριστοτέλης. / *Aristotelis Opera omnia. Graece et Latine cum indice nominum et rerum absolutissimo*. Volumen tertium. Continens libros *De animalibus, De partibus animalium, De generatione animalium, De anima, ...* (Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1854), pp. 431-475.
- Aristotel. 1988. *Metafizika*, prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki) Tomislav Ladan. Predgovor Ante Pažanin (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988).
- Aristotel. 1988. *Nikomahova etika*, prijevod s izvornika, bilješke i rječnik nazivlja Tomislav Ladan. Predgovor i filozofijska redakcija Danilo Pejović (Zagreb: Globus / Sveučilišna naklada Liber, 1988).
- Aristotel. 1989. *O tumačenju*, priredio i preveo Josip Talanga (Zagreb: Latina et Graeca, 1989).
- Augustinus, Aurelius. 1841. »De nuptiis et concupiscentia«, u: *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem, accurate J.-P. Migne. Tomus decimus. Pars prior. ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1841), cc. 413-474.
- [Augustinus, Aurelius]. 1865. »In Psalmum LXXXIII: Enarratio.«, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XXXVII. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus quartus. Pars altera.] ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, 1865), cc. 1055-1069.
- Augustinus, Aurelius. 1865. »Contra secundam Juliani responsionem imperfectum opus«, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XLV. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus decimus. Pars altera.] ([Parisiis:] Excudebatur et venit apud J.-P. Migne, editorem, 1865), cc. 1049-1608.
- Augustinus, Aurelius. 1877. »De libero arbitrio«, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XXXII. S. Aurelii Augustini. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus primus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1877), cc. 1221-1310.
- Augustinus, Aurelius. 1887. »De doctrina Christiana«, cc. 15-122; »De Genesi ad litteram«, cc. 245-466 [486], u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XXXIV. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus tertius. Pars prior.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887).
- Augustinus, Aurelius. 1887. »De bono conjugali liber unus.«, cc. 373-396; »De conjugiiis adulterinis ad Pollentium«, cc. 451-486, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XL. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus sextus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres, editores et J.-P. Migne successores, 1887).
- Augustinus, Aurelius. 1900. »De civitate Dei contra paganos«, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XLI. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovaniensium theologorum recensionem. Tomus septimus] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores, et J.-P. Migne, successores, 1900), cc. 13-804.
- Augustinus, [Aurelius]. 1902. »Epistola CLIII: Augustinus episcopus, famulus Christi familiaeque ejus, dilecto filio Macedonio, in Domino salutem.«, u: *Patrologiae cursus completus*, accurate J.-P. Migne. Patrologiae Latinae. Tomus XXXIII. S. Aurelius Augustinus. [*Opera omnia*, post Lovanien-

- sium theologorum recensionem. Tomus secundus.] (Parisiis: Apud Garnier fratres editores, et J.-P. Migne, successores, 1902), cc. 653-665.
- Biblia sacra Vulgatae editionis*. 1922. Ex tribus editionibus Clementinis critice descripsit, dispositionibus logicis et notis exegeticis illustravit, appendice lectionum Hebraicarum et Graecarum auxit P. Michael Hetzenauer (Ratisbonae et Romae: Sumptibus et typis Friderici Pustet, 1922).
- Boethius, [Anicius Manlius Severinus]. 1501. »De disciplina scholarium.«, u: *Commentum duplex in Boetium De consolatione philosophiae cum utriusque tabula. Item in eundem commentum De disciplina scholarium, cum commento in Quintilianum De officio discipulorum diligenter annotata*. (Lugduni: Opera Jacobi Mailleti, 1501), ff. AA1r-FF8r.
- Boethius, Anicius Manlius Severinus. 1843. *De consolatione philosophiae*, libri V. Ad optimorum librorum MSS. nondum collatorum fidem recensuit et prolegomenis instruxit Theodorus Obbarius (Ienae: Prostat apud Carol Hochhausen, 1843).
- Buridanus, Johannes. 1513. *Questiones Johannis Buridani super octo libros Politicorum Aristotelis*, liber I. (Impresse Parisius: Opera Nicolai Depratis, 1513), ff. 1ra-24va.
- Cecco d'Ascoli. 1916. *L'Acerba*, con prefazione, note e bibliografia di Pasquale Rosario (Lanciano: Editore R. Carabba, 1916).
- Cicero, Marcus Tullius. 1860. »De oratore ad Quintum fratrem«, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. II., ediderunt J. G. Baiter, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1860), pp. 1-196.
- Cicero, Marcus Tullius. 1864. »Cato Maior de senectute ad T. Pomponium Atticum.«, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VII., ediderunt J. G. Baiter, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1864), pp. 235-262.
- Cicero, Marcus Tullius. 1865. »De officiis ad Marcum filium«, pp. 1-114; »De re publica«, pp. 145-248; »De legibus«, pp. 249-312, u: *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*, vol. VIII., ediderunt J. G. Baiter, C. L. Kayser. (Lipsiae: Ex officina Bernhardi Tauchnitz, 1865).
- [Cicéron, Marcus Tullius]. 1850. »Discours en faveur de la loi Manilia. Discours treizieme.«, traduction nouvelle, par Charles Nisard, u: *Oeuvres complètes de Cicéron*, avec la traduction en français, publiées sous la direction de M. Nisard. Tome Deuxième. (Paris: J. J. Dubochet, Le Chevalier et c^{ie}, 1850), pp. 422-441.
- Gellius, Aulus. 1517. *Auli Gellii Noctium Atticarum. Libri undeviginti*. Liber primus. (Argentinae: In aedibus Ioannis Knoblouchi, 1517), ff. 1r-8v.
- Hieronymus. 1578. »Adversus Iovinianum«, u: *Opera Divi Hieronymi Stridonensis. Tomi I. II. et III. D. Hieronymi, Stridonensis, continentes eius epistolas, et libros contra haereticos* (Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1578). Tomus secundus. / Alter tomus epistolarum, complectens ea quae pertinent ad haereses, et ad calumnias., pp. 133-336. »Adversus Iovinianum«, liber I-II, pp. 139b-108a [180a].
- Hugo de Sancto Victore. 1588. »De modo orandi«, u: *Hugonis de Sancto Victore, Canonici Regularis Lateranensis, tum pietate, tum doctrina insignis; Opera tribus tomis digesta*. Tomus secundus. (Venetijs: Apud Ioannem Baptistam Somaschum, 1588), ff. 110rb-112vb.
- Lactantius, Lucius Coelius Firmianus. 1615. »Divinarum institutionum adversus Gentes«, u: *L. Coeli Lactantii Firmiani, Divinarum Institutionum libri VII. De ira Dei, lib. I. De opificio Dei, lib. I. Epitome in libros suos, liber acephalus. Carmen de Phoenice: de Resurrectione dominica: de Passione Domini*. Editio novissima, ac omnium emendatissima. (Lugduni: Apud Thomam Soubron, 1615), pp. 3-609.
- Laertije, Diogen. 1979. *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, sa starogrčkog preveo Albin Vilhar. Predgovor napisao Branko Bošnjak (Beograd: Beogradsko izdavačko-grafički zavod, 1979).

- Laertius, Diogenes. 1546. *De vita et moribus philosophorum. Libri X.* (Lugduni: Apud Seb.[astian] Gryphium, 1546).
- Lombardus, Petrus. 1570. *Sententiae*, liber III., u: *Magistri Sententiarum, libri III. Petro Lombardo episcopo Parisiensi autore* (Lugduni: Apud Haeredes Iacobi iunctae, 1570), ff. 292r-399v.
- Patritio, Francesco / Petrišević, Franjo [Petrić, Frane]. 1989. »Al molto mag.[nifi]co et magnanimo M. Giacomo Ragazzoni« / »Vrlo uzvišenom i velikodušnom gospodinu Giacomu Ragazzoniju«, u: Benedetto Cotrugli Raueo, *Della mercatura et del mercante perfetto.* / Beno Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu*, pretisak izdanja iz 1573. godine i usporedni prijevod na hrvatskom jeziku. Preveo prof. dr. Žarko Muljačić (Dubrovnik: [Dubrovački trgovačko-turistički sistem], 1989), pp. 10-29.
- de Peniafort, Raymundus. 1603. *Summa de poenitentia et matrimonio*, liber 4, u: *Summa Sti. [Sancti] Raymundi de Peniafort Barcinonensis Ord. praedicator De poenitentia, et matrimonio*, cum glossis Ioannis de Friburgo ad S.D.N. Clemen. PP. VIII. (Romae: Sumptibus Ioannis Tallini, 1603), pp. 503-584.
- Seneca, [Lucio Annaeo]. 1574. *De benefizii*, tradotto in volgar Fiorentino da M. Benedetto Varchi. (In Fiorenza: Nella Stamperia dei Giunti, 1574).
- Seneca, Lucius Annaeus. 1603. »Epistola II.«, pp. 5-7; »Epistola XI.«, pp. 46-49, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Cordubensis Ad Lucilium Epistolarum Liber.* M. Ant. Mureti Notis, Ferd. Pinciani Castigationibus, Erasmi Roterodami Annotationibus, Ioan. Obsopoei Collectaneis, Iani Gruteri & Fr. Iureti Animadversionibus illustratus. Cum Indice Certissimo. (Parisiis: Apud Iacobum Rezé, 1603).
- Seneca, Lucius Annaeus. 1728. »Hercules furens.«, pp. 1-101; »Hippolytus.«, pp. 224-308; »Oedipus.«, pp. 309-385; »Troades.«, pp. 386-464, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae* [pars prima], cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728).
- Seneca, Lucius Annaeus. 1728. »Medea.«, pp. 465-546; »Octavia.«, pp. 745-802, u: *L. Annaei Senecae Tragoediarum.* Pars altera. [Cum notis integris Johannis Frederici Gronovii, et selectis Justi Lipsii, M. Antonii Delrii, Jani Gruteri, H. Commelini, Josephi Scaligeri, Danielis et Nicolai Heinsiorum, Thomae Farnabii aliorumque; itemque Observationibus nonnullis Hugonis Grotii. (Delphis: Apud Adrianum Beman, 1728)].
- Seneca, Lucius Annaeus. 1782. »De beneficiis«, u: *L. Annaei Senecae Philosophi Opera.* Volumen secundum (Biponti: Ex Typographia Societatis, 1782), pp. 123-336.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1867. »Phaedra«, u: *L. Annaei Senecae Tragoediae*, recensuerunt Rudolfus Peiper et Gustavus Richter (Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1867), pp. 131-180.
- [Ulpianus]. Bucher, D. Carolus (ed.). 1819. *Domitii Ulpiani quae in primum Digestorum librum migraverunt fragmenta.* Textu ad Codd. MSS. recognito edidit D. Carolus Bucher (Erlangae: Sumtibus J. J. Palm et Ernest. Enke, 1819).

6.2. Sekundarna

- Balić, Davor. 2004. »Benedikt Kotruljević o trgovčevim vrlinama«, u: Davor Balić, *Hrvatska renesansna etika*, magistarski rad iz filozofije obranjen 20. prosinca 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Voditelj: Ante Čović (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004), pp. 3-11.
- Balić, Davor. 2010. »Vrste plovila u Kotruljevićevu udžbeniku plovidbe«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 17/1-2 (2010), pp. 61-86.
- Barbarić, Damir. 1995. »Grčka filozofija – naznake za lekturu i studij tekstova«, pp. 17-37; »Aristotel«, pp. 221-247, u: Damir Barbarić (priređivač sveska), *Grčka filozofija.* Hrestomatija filozofije, sv. 1 (Zagreb: Školska knjiga, 1995).

- Berry, D. H. 2000. »Introduction«, u: *Cicero, Defence Speeches*, translated with Introductions and Notes by D. H. Berry (Oxford / New York: Oxford University Press, 2000), pp. XI-XXX.
- Boršić, Luka. 2012. »Renesansne protuaristotelovske diskusije i nastanak moderne znanosti«, *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci* 14 (2012), pp. 281-297.
- Brčić, Marita. 2009. »Kotruljevićev nauk o pravednu trgovcu: podudarnosti i razlike s Aristotelovim poimanjem pravednosti«, *Cris: časopis Povijesnog društva Križevci* 11 (2009), pp. 135-143.
- Brunschawig, Jacques i Sedley, David. 2005. »Helenistička filozofija«, preveo Pavel Gregorić, u: Pavel Gregorić, Filip Grgić, Maja Hudoletnjak Grgić (priredili), *Helenistička filozofija: epikurovci, stoici, skeptici* (Zagreb: KruZak, 2005), pp. 1-29.
- Copleston, Frederick. 2003. *A History of Philosophy 1: Greece and Rome* (London / New York: Continuum, 2003).
- Copleston, Frederick. 2003. *A History of Philosophy 2: Medieval Philosophy* (London / New York: Continuum, 2003).
- Denzel, Marcus A. 2010. »Introduction«, u: Marcus A. Denzel, *Handbook of World Exchange Rates, 1590-1914*. (Farnham / Burlington: Ashgate, 2010), pp. XI-CLI.
- Đurić, Miloš N. 1976. *Istorija helenske etike* (Beograd: BIGZ, 1976).
- [Grund, Gary Robert]. 2011. »Introduction«, u: *Humanist tragedies*, translated by Gary R. Grund. The I Tatti Renaissance library 45, in Latin, with English translations. (Cambridge / Massachusetts / London: Harvard University Press, 2011), pp. VII-XLIII.
- Hehle, Christine. 2012. »Boethius's Influence on German Literature to c.1500«, u: Noel Harold Kaylor, Jr. & Philip Edward Phillips (ed.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Leiden / Boston: Brill, 2012), pp. 255-318.
- Inwood, Brad i Donini, Pierluigi. 2005. »Stoička etika«, prevela Maja Hudoletnjak Grgić, u: Pavel Gregorić, Filip Grgić, Maja Hudoletnjak Grgić (priredili), *Helenistička filozofija: epikurovci, stoici, skeptici* (Zagreb: KruZak, 2005), pp. 307-369.
- Janeković Römer, Zdenka. 2009. »Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem«, u: Benedikt Kotrulj, *Libro del arte dela mercatura / Knjiga o vještini trgovanja*, priredila i prevela Zdenka Janeković Römer (Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009), pp. 13-111.
- Jovanović, Neven. [1998]. *De consolatione Nikole Modruškog* [(Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1998)], 153 pp. Magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Mentor Darko Novaković.
- Koplston, Frederik. 1988. *Istorija filozofije I: Grčka i Rim*, predgovor i prevod Slobodan Žunjić (Beograd: BIGZ, 1988).
- Koplston, Frederik. 1989. *Istorija filozofije II: Srednjovekovna filozofija, Augustin – Skot*, preveo Jovan Babić (Beograd: BIGZ, 1989).
- Kujundžić, Enes. 2005. »Transfer grčke i islamsko-arapske znanosti na Zapad putem Al-Andalusa«, *Znakovi vremena: časopis za filozofiju, religiju, znanost i društvenu praksu* 8 (Sarajevo, 2005), broj 28, pp. 228-242.
- Kušar, Stjepan. 1996. »Albert Veliki«, u: Stjepan Kušar (priređivač sveska), *Srednjovjekovna filozofija. Hrestomatija filozofije*, sv. 2 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), pp. 395-420.
- Long, A. A. 1986. *Hellenistic philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986).
- Martinović, Ivica. 1994. »Benedikt Kotruljević (1)«, *Zbor* 4, br. 2(29), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 18 (ožujak, 1994), br. 3, p. 9.
- Martinović, Ivica. 1994. »Benedikt Kotruljević (2)«, *Zbor* 4, br. 3(30), prilog u: *Mi list mladih: glasilo katoličke mladeži* 18 (travanj, 1994), br. 4, p. 9.

- Martinović, Ivica. 1999. »Književni žanrovi hrvatskih filozofa od Stojkovića do Boškovića«, u: Fedora Ferluga Petronio (a cura di), *Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata / Uvod u studij hrvatskoga jezika, književnosti i kulture / Uvod v študij hrvaškega jezika, literature in kulture* (Udine: Forum, 1999), pp. 107-116.
- Martinović, Ivica. 2000. »Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća«, u: Pavo Barišić (ur.), *Otvorena pitanja povijesti hrvatske filozofije* (Zagreb: Institut za filozofiju, 2000), pp. 69-151.
- Martinović, Ivica. 2007. »Benedikt Kotruljević«, u: Neven Budak (osmislio i uredio), *Croatia: HR – Hrvatski udio u svjetskoj baštini* [sv. 1] (Zagreb: Profil international, 2007), pp. 170-175.
- Martinović, Ivica. 2011. »Benedikt Kotrulj«, u: Ivica Martinović, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2011), pp. 13-17.
- McCluskey, Stephen C. 2012. »Boethius's Astronomy and Cosmology«, u: Noel Harold Kaylor, Jr. & Philip Edward Phillips (ed.), *A companion to Boethius in the Middle Ages* (Leiden / Boston: Brill, 2012), pp. 47-73.
- [Muljačić, Žarko]. 1989. »Bilješke«, u: Benedetto Cotrugli Raugeo, *Della mercatura et del mercante perfetto*. / Beno Kotruljević Dubrovčanin, *O trgovini i o savršenom trgovcu*, pretpisak izdanja iz 1573. godine i usporedni prijevod na hrvatskom jeziku. Preveo prof. dr. Žarko Muljačić (Dubrovnik: [Dubrovački trgovačko-turistički sistem], 1989), pp. 471-490.
- Muljačić, Žarko. 1995. »Frane Petris kao izdavač traktata o trgovini Dubrovčanina Bene Kotruljevića (1573)«, *Filozofska istraživanja* 15/1-2 (1995), pp. 157-168.
- Muljačić, Žarko. 1995. »Sličnosti i razlike Petrisova izdanja Kotruljevićeva traktata (Mleci, 1573, P) i najstarijeg dosad poznatog prijepisa (Napulj, 1475, R) izgubljenog autografa (1458)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 21 (1995), pp. 57-65.
- Muljačić, Žarko. 1996. »U potrazi za izvornim Kotruljevićem«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 3-17.
- Muljačić, Žarko. 2005. »Riječ prevoditelja«, u: Benedikt Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, s talijanskoga preveo Žarko Muljačić. Tekst 13. poglavlja [prve knjige] prevela Karmen Milačić (Zagreb: Binoza press, 2005), pp. XIII-XVI.
- Pavlović, Augustin. 1990. »Aristotel i Toma Akvinski o ženi«, *Obnovljeni život* 45/6 (1990), pp. 559-574.
- Petrak, Marko. 2007. »Recepcija Ulpijanove definicije pravednosti u hrvatskim srednjovjekovnim izvorima«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 57/6 (2007), pp. 955-978.
- Radičević, Rikard. 1985. »O trgovini i savršenu trgovcu«, u: Beno Kotruljević, *O trgovini i o savršenu trgovcu*, pripremili i obradili Rikard Radičević i Žarko Muljačić (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1985), pp. 53-116.
- Ravlić, Pavao. 2005. »Predgovor«, u: Benedikt Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovanja*, s talijanskoga preveo Žarko Muljačić. Tekst 13. poglavlja [prve knjige] prevela Karmen Milačić (Zagreb: Binoza press, 2005), pp. I-XII.
- Schiffler, Ljerka. 1996. »Etičko-humanistička misao Benedikta Kotruljevića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 22 (1996), pp. 117-142.
- Schiffler, Ljerka. 1996. »Praktično-etička dimenzija 'savršena trgovca' B. Kotruljevića«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 161-169.
- Stipetić, Vladimir. 1996. »Doprinos B. Kotruljevića razvoju ekonomske znanosti«, u: Vladimir Stipetić (ur.), *Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća*, međunarodni

- znanstveni skup, Dubrovnik, 17-19. X. 1996. Radovi o životu i djelu Benedikta Kotruljevića, knjiga 1. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski računovođa, 1996), pp. 211-239.
- Tucci, Ugo. 1990. »Introduzione«, u: Benedetto Cotrugli Raguseo, *Il libro dell'arte di mercatura*, a cura di Ugo Tucci (Venezia: Arsenale Editrice, 1990), pp. 1-128.
- Vereš, Tomo. 2005. »Život i djelo Tome Akvinskoga«, u: Toma Akvinski, *Izabrano djelo*, izabrao i preveo Tomo Vereš. Drugo znatno prošireno i dotjerano izdanje priredio Anto Gavrić (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005), pp. 17-66.
- Vujić, Mih.[ajlo] V. 1909. »Prvo naučno delo o trgovini Dubrovčanina Benka Kotruljića«, *Glas Srpske kraljevske akademije*, br. 80 (Beograd, 1909), pp. 25-123.

Summary

Philosophers and Philosophy Sources in Kotruljević's Writing on the Art of Trade

Key words: Benedikt Kotruljević, the art of trade, philosophers, Aristotle, Cicero, Seneca, Augustine, Thomas Aquinas, philosophy sources

In his writing on the art of trade, which he finalised in 1458, and whose content we can learn about from the three published versions of transcripts discovered up to this point (Della mercatura et del mercante perfetto from 1573; Il libro dell'arte di mercatura from 1990; Libro del arte dela mercatura from 2009), the Renaissance thinker Benedikt Kotruljević from Dubrovnik also discussed the topics that belong to the field of philosophy, especially ethics and philosophy of law and politics. In the writing he referred to the attitudes of Greek philosophers (Pythagoras, Socrates, Diogenes, Plato, Aristotle, Teofrasto), Roman philosophers (Cicero, Seneca) and mediaeval philosophers (Augustine, Boethius, Avicenna, Hugh of Saint Victor, Averroës, Thomas Aquinas, Jean Buridan). In numerous cases he also referred to the titles of their works. For instance to the works written by Aristotle (De anima, Ethica Nicomachea, Politica), Cicero (De senectute, De re publica), Seneca (Epistulae morales ad Lucilium),

Augustine (De doctrina Christiana, De civitate Dei), Boethius (De consolatione philosophiae), Thomas Aquinas (Summa theologiae, Commentum in quatuor libros Sententiarum magistri Petri Lombardi) and Jean Buridan (Quaestiones super octo libros Politicorum Aristotelis).

By means of attitudes he assumed from the philosophers, more precisely from philosophy sources, in his writing Kotruljević attempted to strengthen his lessons about the kind of trade that will be based on ethical principles, as well as lessons on the subject that a tradesman should always adhere to moral standards. For this reason he discussed dispositions of virtue and justice, as well as tradesman's trickery, perseverance, happiness, tranquility, generosity, moderation, marriage and marital obligations. Notes on trading which will be based on ethical principles and notes on virtues that need to characterize a tradesmen were inserted in each of the four books, thus indisputably proving philosophical orientation of the writing on the art of trade. In order to substantiate his doctrine, he most frequently followed the attitudes he assigned to Aristotle and Thomas Aquinas, whereas he was best acquainted with the content of two works of Thomas: with the content of Summa Theologica and with the content of Thomas's interpretation of the four books Sententiae by Peter Lombard.